

استاد ESTAD

ESKİ TÜRK EDEBİYATI ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

[Journal Of Old Turkish Literature Researches]

Prof. Dr. Abdulkerim Abdulkadiroğlu Armağanı

E-ISSN: 2651-3013

Cilt: 5 Sayı: 3 Aralık 2022

ss. 1484-1515

Makalenin Geliş
Tarihi

29/11/2022

Makalenin
Kabul Tarihi

20/12/2022

Yayın Tarihi

31/12/2022

ÇAĞDAŞ AZERBAJCAN ŞİİRİNDE BİR GAZEL USTASI: AĞAKERİM NÂFİZ ŞİRVÂNÎ

Pervana BAYRAM¹

ÖZET

Çağdaş Azerbaycan edebiyatında modern şiirle birlikte klasik şiir de varlığını devam ettirmektedir. Bakü ve çevresinde, Şamahı'da ve diğer bölgelerde Divân şiiri geleneği önemli şairler tarafından yaşatılmaktadır. *Beytü's-Sefa*, *Mecmau's-Şu'ârâ*, *Gülüstan*, *Fövcü'l-Füsehâ*, 19. yüzyılda kurulan ve Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla 20. yüzyılın sonlarına doğru yeniden faaliyete başlayan edebî meclislerdir. *Fuzûlî*, *Sefâî*, *Kudsî*, *Vahid*, *Yusif*, *Eruz* edebî meclisleri ise 20. yüzyıl sonlarında klasik şiiri yaşatmak için kurulmuşlardır. Bu meclislere devam eden ve burada yetişen şairlerin çoğu Fuzûlî edebî mektebine mensup olup daha çok gazel, kaside ve mesnevi yazmakta, klasik şiirin birçok şekil ve türünde eserler vermektedir.

Divân şiirinin, özellikle Şirvan edebî mektebinin yaşayan temsilcilerinden biri Ağakerim Nâfiz Şirvânî (d. 1948-)’dir. Şairin Azerbaycan Türkçesiyle, klasik tarzda yazdığı bütün şiirleri mürettep *Divân* halinde, Turan İbrahimov tarafından tertip edilip Ön Söz ve geniş bir incelemeyle birlikte 2017 yılında Bakü’de yayımlanmıştır. 20.

¹ Doç. Dr., Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, pervane32@yahoo.com ORCID ID: 0000-0003-3051-3395

Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi [ESTAD]

Prof. Dr. Abdulkerim Abdulkadiroğlu Armağanı

Cilt: 5 Sayı: 3 Aralık 2022 ss. 1484-1515

yüzyıl Azerbaycan edebiyatının, kültür ve medeniyetinin yaşayan isimlerinden biri olan Nâfiz, sadece Azerbaycan klasik edebiyatını ve bu edebiyatın temsilcilerini değil meşhur İran şairlerini, Anadolu ve Orta Asya şairlerinin eserlerini de çok iyi bilmektedir. Sadece klasik edebiyat sahasında değil klasik Şark müziği alanında da çağının önemli temsilcilerinden olan Nâfiz, Azerbaycan Muğam sanatında gür sesi ve besteleri ile faaliyetlerine devam etmektedir. O, yalnız Azerbaycan'da değil, Orta Asya ve Orta Doğu ülkelerinde, Fransa başta olmak üzere birçok Avrupa ülkesinde, Amerika Birleşik Devletleri'nde de beste ve yorumlarıyla tanınan bir sanatçıdır. Bu makalede, Ağakerim Nâfiz Şirvânî'nin hayat ve sanatından bahsedilecek; ayrıca şairin Bakü'de basılan *Dîvânı*'nın şekil ve muhteva özellikleri incelenecektir.

Anahtar kelimeler: Şirvan şairleri, Dîvân şiiri, makam, klasik müzik.

A MASTER OF GAZEL IN CONTEMPORARY AZERBAIJAN POETRY: AGAKERIM NAFİZ SHIRVANI

ABSTRACT

Classical poetry continues to exist along with modern poetry in contemporary Azerbaijani literature. In Baku and its environs, in Shamakhi and other regions, the tradition of divan poetry is kept alive by important poets. Beytus-Safa, Mecmaus-Suara, Gulustan, Fovcul-Fuseha literary assemblies were established in the 19th century and started to operate again towards the end of the 20th century with the dissolution of the Soviet Union. The literary assemblies of Fuzûlî, Sefâî, Kudsi, Vahid, Yusif and Eruz were established at the end of the 20th century to keep classical poetry alive. Most of the poets who attended these assemblies and grew up here belong to the Fuzûlî literary school and mostly write gazels, odes and masnavi, and produce works in many forms and types of classical poetry.

Agakerim Nafiz Shirvani (b. 1948-) is one of the important representatives of Divan poetry and the living representatives of the Shirvan literary school. All of the poems written by the poet in Azerbaijani Turkish in classical style were published in Baku in 2017. These poems were arranged in a regular Divan. Published by Turan Ibrahimov with a preface and an extensive review. Nafiz is one of the important living figures of 20th century Azerbaijani literature, culture and civilization. Nafiz knows very well not only the classical literature of Azerbaijan and its representatives, but also the famous Iranian poets, the works of Anatolian and Central Asian poets. Nafiz, who is one of the important representatives of his age not only in the field of classical literature but also in the field of classical Oriental music, continues his activities with his loud voice and compositions in the art of Azerbaijani Mugham. He is an artist known for his compositions and interpretations not only in Azerbaijan, but also in Central Asian and

Middle Eastern countries, in many European countries, especially in France, and in the United States. In this article, the life and art of Agakerim Nafiz Shirvani will be mentioned. In addition, the shape and content features of the Nafiz Divan, published in Baku, will be examined.

Keywords: Shirvan poets, divan poetry, mugham, classic music.

GİRİŞ

Bakü ve çevresindeki Maştağa, Buzovna, Novhanı, Kürdehanı, Balahanı, Zabrat vb. köy ve kasabalarda klasik edebiyat, günümüzde de yaşatılmakta olup aruz vezniyle eserler verilmektedir. 19. yüzyıl Azerbaycan edebiyatında klasik şiirin yaşatılması için kurulan *Mecmaü’ş-Şuara*, *Beytü’s-Sefa*, *Meclis-i Feramuşan*, *Meclis-i Üns*, *Gülüstan*, *Fövcü’l-Füseha* gibi edebî meclisler Sovyet döneminde varlıklarını devam ettirememiştir. Bu dönemde klasik edebiyata ve klasik müziğe, Dîvân edebiyatı örneklerine, millî müzik aletlerinden olan “tar”a karşı düşmanca bir tavır ortaya konmuştur. Kapanan bu edebî meclislerin yerini o günkü toplumun edebiyat ve sanat ihtiyacını karşılayan ve sistemi övmeye yönelik kültür sanat faaliyetlerinin gerçekleştirildiği edebiyat dernekleri doldurmuştur. 20. yüzyılın sonlarına doğru Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla 19. yüzyılda faaliyet gösteren edebî meclislerden bazıları yeniden faaliyete başlamış, hatta yeni edebî meclisler kurulmuştur. Hacı Mail ve Sona Heyal tarafından kurulan *Fuzûlî Edebî Meclisi*, yine tamamı Sona Heyal’ın ve bölge şairlerinin teşebbüsüyle kurulan *Maştağa Şairler Meclisi* (1993), Maştağa’daki *Şefâî*, Bakıhanov kasabasındaki *Kudsî*, I. Zabrat kasabasındaki *Vahid*, II. Zabrat kasabasındaki *Yusif*, Azerbaycan Respublikası Edebiyat Fonu bünyesinde kurulan *Eruz* edebî meclisleri 20. yüzyıl sonlarında ve 21. yüzyılda kurulan meclislerdir. (Heyal, 2009: 55-57) 20. yüzyıl Azerbaycan edebiyatında gazel tarzının önemli temsilcisi olan Elağa Vahid (d.1895-ö.1965) ve çağdaşları Azer Buzovnalı (d.1870-ö.1951), Ebdülhalig Yusif Yagubzade (d.1854-ö.1924), Mikail Hosrov Pünhan (d.1927-ö.1959), Ebdülhalig Cenneti (d.1855-ö.1931), Mehemedeli Şefâî (d.1890-ö.1967) gibi onlarca şairden sonra yüzyılın sonlarına doğru bu geleneği Baba Pünhan (d.1948-ö.2004) Şahin Fazil (d.1940), Eliğa Bâkir Rzayev (d.1923-ö.1998), Elekber Şahid (d.1920-ö.1999), Arif Buzovnalı (d.1972-), Hekim Geni (d.1918-ö.2008), Hacı Mail (d.1935-ö.1999), Elemdar Mahir (d.1950-ö.2014), Sona Heyal (d. 1961-) vb. devam ettirmiştir. (Sona Heyal, 2010: 9-10). Bu şairlerin birçoğu dîvân tertip ederek gazel, kaside, mesnevi, sakiname vb. tarzda eserler vermekle birlikte klasik şiiri yaşatan, çağdaşlarının sanat ve eserlerinden bahseden tezkireler

yazmakta ve böylece geleneği kaldığı yerden devam ettirmektedir. Bakü ve çevresinde yaşayan şairlerle ilgili bilgilere, kendisi de bir *Divân* ve *Tezkire* sahibi olan şair ve akademisyen Sona Heyal'ın eserleri vasıtasıyla ulaşılmaktadır.²

Bu makaleye konu olan şair Ağakerim Nâfiz Şîrvânî ise Azerbaycan'ın sosyal-siyasi, tasavvuf ve kültür tarihinde önemli bir yeri olan Şamahı şehridir. Şamahı, tarihi Şirvanşahlar Devletinin başkenti ve Hakânî-i Şîrvânî (d.1120-ö.1290), Felekî Şîrvânî (d.1108-ö.1146), Zülfügar Şîrvânî (d.1190-ö.1291), İmadüddin-i Nesîmî (d.1369-ö.1417), Nişat Şîrvânî (d.1690-ö.1740), Bahar Şîrvânî (d.1834-ö.1883), Seyyid Ezim Şîrvânî (d.1835-ö.1888), Abbas Sehhet (d.1874-ö.1918), Mirze Elekber Sâbir (d.1862-ö.1911), Mehemed Hâdî (d.1879-ö.1920) gibi nice şairin vatanıdır (Ceferzade ve Geniyev, 1994: 3-5; Nebiyev, 2012: 3-4).

1. Ağakerim Nâfiz Şîrvânî'nin Hayatı ve Sanatı

20. yüzyıl klasik Azerbaycan şiirinin önemli temsilcilerinden olan Ağakerim Nâfiz Şîrvânî (Ağakerim Ağa İsrail oğlu İsrailbeyli) 4 Aralık 1948 tarihinde Şamahı şehrinde, tarihi Baykurt kalesi civarında bulunan Kaladeresi köyünde doğmuştur. Şair, gazellerinden birinde doğum tarihini şöyle kaydetmiştir:

Nafiza, fesli-hezani, miladi tarih ile

Tevellüdümdü benim min dokkuzüz kırh sekkiz (Nâfiz, 2017:191)

Ağakerim Nâfiz'in babası Ağa İsrail Elibey oğlu, annesi ise Nesibe Hanım Beybala kızıdır. Şairin babası orman mühendisi olduğu için babasının işi

² Azerbaycan edebiyatının velut araştırmacılarından olan Sona Heyal, 1961 yılında Bakü yakınlarındaki Maštağa köyünde doğmuş, bütün ömrünü Bakü ve civarında yaşamış ve klasik tarzda eserler vermiş şair ve sanatçıların hayatını araştırmaya adanmıştır. Yüze yakın eseri bulunan Sona Heyal'ın Azerbaycan kültür ve edebiyatının araştırılmasında, özellikle yeni edebî meclisler oluşturarak klasik edebiyatın yaşatılmasında önemli hizmetleri olmuştur. Eserlerinden bazıları şöyledir: Sona Heyal, Maštağa Edebi Mühiti ve Mir Celal, Nurlan, 2007. Bakı., Sona Heyal, Biz Azerbaycanlıyız, "MBM", 2009, Bakı., Sona Heyal, Ey Fuzuli. "MBM", 2010, Bakı., Sona Heyal, Genc Gelem (Tezkire). "MBM", 2010, Bakı., Sona Heyal, Ağ Işığın Sorağıyla, "MBM", 2011, Bakı., Sona Heyal, Bakı Gülzarının Bülbülleri, "MBM", 2011, Bakı., Sona Heyal, Altmış Yaşlı Xezineden Altmış Kitab. "MBM", 2011, Bakı., Sona Heyal, Halal Şöhret. "MBM", 2011, Bakı., Sona Heyal, Heyatın Yolları. "MBM", 2013, Bakı., Sona Heyal, Dördlükler, "MBM", 2013, Bakı., Sona Heyal, Medeniyeti, İnceseneti Yaşadanlar. MBM", 2010, Bakı., Sona Heyal, Nezireler, Tezminler, İthafklar. "MBM", 2011, Bakı., Sona Heyal, Yaddaşlarda Yaşayacak. "MBM", 2011, Bakı., Sona Heyal, Şuşa Bayragdarını Gözleyir. "MBM", 2011, Bakı., Sona Heyal, Öz Aramızda Galsın. "MBM", 2015, Bakı., Sona Heyal, Eliabbas Müznib, Mirze Ağadadaş Müniri Bahar Ağlayışı. "Ekoprint", 2016, Bakı.

dolayısıyla, Ağakerim dört yaşında iken ailesi Şamahı'dan Salyan şehrine taşınmıştır. Burada bir buçuk yıl yaşadıkdan sonra yine Şamahı'ya dönmüşlerdir. İlk eğitimini Şamahı'da, 19. yy. klasik Azerbaycan şairi Seyyid Ezim Şirvâni'nin öğretmenlik yaptığı ve Mirze Elekber Sâbir'in ve birçok meşhur ismin de eğitim aldığı tarihi önemi haiz 5 numaralı okulda tamamlamıştır. (İbrahimov, 2017: 8)

2. Eğitimi ve Etkilendiği Şahsiyetler

Şair, okul yıllarından itibaren güzel sesiyle şarkılar ve klasik müzik parçaları okuduğunu şöyle ifade etmektedir: “*Mektebdeki fen derslerinde, suallara cavab vere bilmeyende müellimler mene mahnı ohutdurub giymet verirdiler. Mektebde ne tedbir olsaydı meni ohutdururdular. Amma natamam tehsil şehadetnameme bahsanız, neğmeden mene üç yazıblar*”. (İbrahimov, 2017:8) Nâfiz, ortaokul yıllarından itibaren okuldaki ve Şamahı Medeniyet Evindeki bütün kültürel ve edebî programlarda şarkı, tesnif ve klasik müzik parçaları okumuştur. O, klasik müzikle ilgili bilgilerini bu dönemde Şamahı Medeniyet Evinde çalışmakta olan müzisyen Ağalar Ehmedşah oğlundan (d.1940-ö.1969) öğrenmiş, ilk ustadı o olmuştur. Şair birçok şiirinde, özellikle Şirvan müzisyenleri ile ilgili yazdığı bir sakinamesinde hocası Ağalar'ı saygıyla anmıştır.

Ağakerim Nâfiz, 1965 yılından itibaren, henüz 17 yaşında iken düğünlerde ve çeşitli programlarda hanende olarak şarkılar söylemiş ve halkın büyük rağbetini kazanmıştır.

Aynı yıl içinde, şairin edebiyat ve genel kültürle ilgili konularda bilgi sahibi olması açısından önemli bir olay daha gerçekleşmiştir: O, Mehemed Bîriyâ (d.1914-ö.1985) isimli önemli bir şahsın Şamahı'ya sürgün edildiğini duyunca, Şamahı'da bulunan şimdiki Şehriyar, o dönemde ise Lenin adına sovhoz³da yaşamasına izin verilen Bîriyâ ve Güney Azerbaycan'da, İran zulmünden kaçıp Sovyet Azerbaycan'ına sığınan diğer penahendelerle tanışır. İlk izlenimi, Bîriyâ'nın göbeğine kadar uzun sakallı halidir. Görüşmeye giderken yazdığı gazeli de yanına alarak Bîriyâ'ya okur. İkinci görüşmeleri 4 Nisan'da gerçekleşir ve bundan sonra Bîriyâ Tebriz'e taşınmaya kadar sürekli görüşürler. Mehemed Bîriyâ önemli bir şair ve devlet adamı olup Nuhî ve Bağırzade Gulam oğlu Bîriyâ⁴ mahlaslarını kullanmıştır. O, Nâfiz'in gazellerine

³ Sovhoz, 1917 Ekim Devrimiyle birlikte Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nde, devletin denetiminde kurulan tarım çiftliklerine verilen isimdir. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Sovhoz> (E.T.:18.12.2022).

⁴ Şair, alim ve devlet adamı olan Mehemed Hacı Gulam oğlu Biriya (Bağırzade) (d.1914, Tebriz- ö.1985, Tebriz), Azerbaycan Demokrat Fırkasının Eğitim Bakanı olmuş (1945-

yazdığı nazirelerde üstü kapalı biçimde şairin, kendisiyle çok görüşmemesini, zira sürgündeki biriyle görüşmenin başına iş açabileceğini söyleyerek onu uyarmıştır:

Amandı yazma gönül, yari-bivefaye gezel

Salar gezel yazani dibde bir belaye gezel (Nâfiz, 2017, 603)

1974 yılında, Şamahı'daki Medeniyet Evinde bedii rehber olarak çalışmaya başlayan şair onu hiç dinlemez ve burada çalıştığı süre zarfında gûnaşırı Biriya ve diğer penahendelerle görüşmeye devam eder.

Biriya ve diğer insanların bu yıllarda neden Şamahı'da bulunduğu da burada açıklık getirmek yerinde olacaktır:

1937 yılındaki katliam ve sürgünlerden sonra 1956 yılında bütün Sovyetler Birliğinde çıkan genel aflu, sürgünden kurtulup ülkesine dönebilen çok az sayıdaki mahkûmun Bakü ve diğer büyük şehirlerde yaşamasına izin verilmemiş, hepsi taşraya sürülmüşlerdir. Bakü'ye ve Bakü'deki akrabalarına yakın olmak isteyen bu insanlar mesafe olarak Bakü'ye yakın olan Şamahı şehrinde yaşamayı tercih etmişlerdir. Zorlu Sibiryâ iklimindeki sürgünde hayatta kalmayı başarmış bu insanların çoğu hapsedilinceye kadar önemli devlet görevlerinde bulunmuş kültür-sanat insanı, alim, şair ve devlet adamlarıdır. Bir sürgünden kurtulup başka bir sürgüne maruz kalan bu

1946), okullarda Azerbaycan dilinin eğitim programını hazırlayıp yazmış, anadilde eğitimin gelişip şekillenmesinde önemli rolü olmuştur. Azerbaycan Demokrat Fırkası yıkıldıktan sonra 1947 yılında Bakü'ye gelmiştir. Burada Sovyet sisteminin içyüzünü görünce yeniden Tebriz'e dönmek istemiş, fakat Sovyet yetkilileri tarafından engellenmiş ve 10 yıllık hapis cezasıyla Sibiryâ'ya sürülmüştür. Orada da mücadelesine devam edince hapis hayatı çok daha zor geçmiş, nihayet 1956 yılında beraat alarak Bakü'ye dönmüştür. Ne yazık ki kısa sürede yeniden hapsedilerek Azerbaycan'dan sürgün edilmiştir. 1960'lı yıllarda sürgünden dönen şairin Şamahı'daki Lenin adına sovhozda yaşamasına izin verilmiştir. O dönemde Sovyet sistemi, sürgünden dönenlerin merkezi şehirlerde yerleşmelerine ve halkın arasına karışmalarına izin vermemektedir. Bu sebeple Biriya ve onun gibi nice Güneyli mücahit, Şamahı dışındaki bir sovhoza sürgün edilmiş, hatta şehir merkezine bile gitmelerine izin verilmemiştir. (Biriya-2010:4-10); (Ali Şamil, Mehemed Bağırzade Biriya: <https://ali-shamil.tr.gg/M%26%23601%3Bh%26%23601%3Bmm%26%23601%3Bd-Ba%26%23287%3B%26%23305%3Bzad%26%23601%3B-Biriya.htm> (E.T.: 10.10.2022).

Ağakerim Nâfiz'in anlattığına göre sürgündeki bu insanların evleri en az haftada bir defa hunharca kontrol edilmiş; eşyaları, evrakları altüst edilerek sürekli gözetim altında tutulmuşlardır. Biriya ve diğer sürgünden dönenlerin yaşadığı bu musibetlere Nâfiz ve o dönemde bu muhitte yaşayan halkın büyük bir kısmı şahit olmuş, bütün yasaklara rağmen onlara yardım etmekten çekinmemişlerdir. Yıllarca uğraştıktan sonra Sovyet sisteminden kurtulup 1980 yılında vatanı Tebriz'e dönmeyi başaran şair burada da Sovyet ajanı olarak nitelendirilip hapsedilmiştir. Hapishanedeyken işkenceyle öldürülmüştür. (Biriya, 2010, 10)

insanlar Şamahı'ya yerleşince buldukları mekanlarda, insanlara faydalı olmuşlar; buralarda bilim, kültür ve sanatın gelişimine katkıda bulunmuşlardır. İlk gençliği bu döneme denk gelen Nâfiz de Güney Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinin Eğitim Bakanlığını yapmış olan ve daha sonra İran zulmünden kaçıp Sovyetlere iltica eden Mehemed Bîriyâ, Eli Ekber Ensârî, Mirze Abdulla Ensârî, Möhüb Efendi gibi aydın, şair ve devlet adamlarıyla yakın ilişkide olmuş, onlardan etkilenmiştir. Dolayısıyla şair, 20. yüzyılda Azerbaycan'ın kültür, edebiyat ve siyaset tarihinin yazılı kayıtlara geçmeyen birçok değerli olayına, birçok değerli şahsiyetin hayatı ile ilgili ayrıntılara da burada tanık olmuştur (Nâfiz, 2022a). Günümüzde bile onlarla ilgili birçok nadide olay ve anıyı hafızasında barındırmaktadır. Ağakerim Nâfiz'in röportajlarında sözlü olarak anlattığı hatıraları bu yönden çok değerli olup bir an önce yazıya geçirilmesi Azerbaycan siyasi tarihinin, kültür ve medeniyetinin karanlık sayfalarının öğrenilmesi açısından da önemlidir.

Şairin, Şamahı'da Bîriyâ'dan ve Ehmed Ceferzade'den önce de hayatında iz bırakan birçok hocası olmuştur. Fazil Muallim, Gubalı Fahri Muallim, Elövset Muallim bunlardandır. Bilgi ve birikim yönünden çok donanımlı, iki üniversite bitirmiş önemli bir aydın olan Fahri Zayilov, Guba'da kaçak Mail'in torunu olduğu ve dedesi kaçak olarak yaftalandığı için tutuklanıp götürülmüş ve bir daha kendisinden haber alınamamıştır (Nâfiz, 2022a).

Ağakerim Nâfiz, okul arkadaşı Teyyub'un babası olan ve iyi derecede Farsça bilen Elövset Muallim'in evine de bu yıllarda sık sık gitmiş ve *Firdevsî Şehnamesini*, *Hâfız Dîvânını* burada okumuştur.

Güney Azerbaycan'dan gelen penahendelerin de şairin şiir ve edebiyat zevkinin, klasik şiir kültürünün gelişmesinde önemli yeri olmuştur. Bunlardan terzi ve molla olan Eli Ekber Ensârî'yi özellikle anmak gerekir. Nâfiz, daha 8 yaşındayken onunla tanışmıştır. Babası İsrafil Ağa da ona çok yardım etmiş, kışlık yakacağını vb. ihtiyaçlarını temin etmede kolaylık sağlamış, Ensârî'ye âdeta babalık yapmıştır. Nâfiz, babasının defni sırasında Ensârî'nin yaptığı konuşmayı asla unutamamış, defalarca onunla görüşmeye gitmesine rağmen bir türlü denk getirip aynı konuşmayı bir daha dinleyerek yazıya geçirememiştir. Eli Ekber Ensârî, Nâfiz'in hafızasında çok bilgili ve hoşsohbet bir insan olarak kalmıştır.

Eli Ekber Ensârî'nin dayısı Mirza Abdulla Ensârî de o sırada Şamahı'da bulunan penahendelerden olup Güney Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti dönemindeki önemli isimlerdendir. Şair onunla uzun zaman bir arada bulunamamış, daha çok Eli Ekber Ensârî ile zaman geçirmiştir. Kendi

söylediğine göre, gece yarısına kadar onunla sohbetler etmiş, edebî ve kültürel konuları ondan dinleyip notlar almıştır.

Möhüb Efendi de şairin hafızasında yer eden bilgili insanlardandır. Şair, ilk gençliğinde zaman zaman onun sohbetlerinde bulunmuştur. Nâfiz, Güneyli penahendelerin meskûn olduğu kasabada çalışmış ve onların maruz kaldığı bütün sıkıntılara şahit olmuştur (Nâfiz: 2022b)

Nâfiz, hayatının belli dönemlerinde, çalışmak için Şamahı'dan, hatta Azerbaycan'dan uzaklarda Sibiryaya ve Orta Asya ülkelerinde yaşamıştır. 1973 yılında Sibiryaya'da, daha sonra Tacikistan'ın Düşenbe şehrinde çalışmış, bir süre orada yaşamıştır. Düşenbe'de iken İncesenet İstitütündeki (Güzel Sanatlar Enstitüsündeki) yetkililer, şarkılarını dinleyip sesine hayran olmuş ve onun üniversite bünyesinde çalışmasına karar vermişlerdir. Çeşitli evrakları getirmek için vatana döndüğünde anne babası şairin uzaklara gitmesine rıza göstermediği için bu iş gerçekleşmemiştir. Bir müddet sonra o, Özbekistan'a yerleşmek istemiş, fakat bu arzusunun da gerçekleştirilememiş ve şiirlerinde bu durumu şöyle ifade etmiştir:

Gedibdir mülki-Şirvandan Ağa İsrâfili-Nâfiz

Veten tutmuş Semergend ü Buharani ağam canı (Nâfiz, 2017:466)

İncidi dehrde Nâfiz Şemahi şehrinden

Ezm ile tapdı görün şehri Buharade fereh (Nâfiz, 2017: 110)

1950'li yıllarda Stalin'in zulmünden kurtulamayarak genç yaşında tutuklanıp Sibiryaya'ya sürgün edilen aydınlardan biri de Ehmed Ceferzade (d.1929-ö.2000)'dir. O, siyasi içerikli şiirler yazdığı için 1949-1953 yılları arasında birkaç defa hapsedilerek akıl hastanesine gönderilmiş, nihayet 1953 yılında Sibiryaya'ya sürgün edilmiştir. (Ceferzade, 2017: 4) Sürgünden dönen ve akademisyen olarak faaliyetlerine devam eden Ehmed Ceferzade de Nâfiz'in hayat ve sanatında etkili olmuş şahsiyetlerdendir.

Ağakerim Nâfiz, 1973 yılının Mart- Ağustos aylarında Sibiryaya'da, Yakutistan'da Tayga ormanlarında ve daha sonra da dağlarda altın arama grubunda çalışmıştır. Oradayken hemşehrisi Prof. Dr. Ehmed Ceferzade ile mektuplaşmış ve onun mektuplarına binaen vatana dönmüştür. Bu mektupların içeriği ayrı bir çalışmanın konusu olmakla birlikte, Nâfiz'in sanatının ve yeniden edebiyata, müziğe dönüşünün başlangıcı olarak değerlendirilebilir. Şair, akademisyen, folklor derlemecisi ve dilbilimci alim

Ehmed Ceferzade, Ağakerim Nâfîz'i bir şair olarak keşfetmiş ve onun şiir vadisinde istikrarla yürümesi gerektiğini ısrarla vurgulamıştır.

Nâfîz, vatanından uzakta olduğu dönemlerde ailesi, Şamahı'da yayımlanan *Yeni Şirvan* gazetesinin nüshalarını ona göndermektedir. Bu yıllarda, gazetede Ehmed Ceferzade tarafından Şirvan şairlerinin hayat ve sanatından bahseden seri yazılar yayımlanmaktadır. Nâfîz, yurtdışında iken bu gazeteleri okuyup vatan hasretini biraz da olsa gidermiş ve edebiyata olan ilgisi pekişmiştir. O, araştırma makalelerinin yanı sıra Efgan veya Efgani mahlasıyla şiirler yazan Ehmed Ceferzade imzasını bu dönemden itibaren tanımış ve gazete sayılarının birinde adresini görünce onun Bakü'deki evine mektup yazmıştır. Ağakerim Nâfîz, Sibiryâ'ya giderken Seyyid Ezim Şîrvânî'nin şiirlerini de kendisiyle götürmüştür. O, Seyyid'in bir gazelini tahmis ederek mektupla Ehmed Ceferzade'ye gönderir. Bir ay sonra ondan cevap mektubu alır. Bu mektupta Ceferzade, Nâfîz'in şiirini çok beğendiğini, tahmis ettiği gazeli okuyunca sanki Seyyid Ezim'in kendi kaleminden çıkmış hissine kapıldığını ifade eder. Nâfîz Azerbaycan'a döner dönmez, 1973 yılının Eylül ayında Ehmed Ceferzade ile görüşür. İki de mektuplarına hâkim olan üsluptan hareketle, birbirini görmeden çok yaşlı bir insanla karşılaşacaklarını düşünmektedirler. Oysaki bu sırada Nâfîz 25, Ehmed Ceferzade ise 44 yaşındadır. Bu görüşmeden sonra iki şairin dostluğu başlamıştır (Nâfîz, 2022b).

1978 yılında Feride Hanımla evlenen Ağakerim Nâfîz'in Ümmahani adında bir kızı (d. 1979), Eli (d. 1984) ve Beyazid (Gürbüz) (d. 1989) adlarında iki oğlu, beş torunu vardır. *Dîvânında* şairin, torunlarına ve diğer yakınlarına yazdığı gazelleri de bulunmaktadır.

Şair, 1984 yılında, sanatının en verimli dönemindeyken bir ihanete maruz kalmış, bir konuşması sırasında Sovyet sistemiyle ilgili söylemiş olduğu bir cümle, etrafındakiler tarafından üst mercilere ulaştırılarak iki yıl süreliğine özgürlüğünden mahrum edilmiştir. O, iki ayrı gazelinde bu olaya temas ederek kendisini, hemşehrisi olan şair Hakânî-i Şîrvânî'ye benzetmiş ve onun Şirvanşah Ahsitan (hükümdarlık yılları:1160-1197) tarafından hapsedilmesiyle kendi mahpusluğu arasında benzerlik kurmuştur:

Gedim ye'ni yatım heç bir şeyin üstünde zindanda

Ne lazımdır ki, Nafiz mülki-Şirvandan kenar olsun (Nâfîz, 2017: 243)

Hakanitek men indi zindanlara düçarem

Çünkü benim varımdı, "Şervan" kimi diyarım (Nâfîz, 2017: 295)

Bu ihbar sonucunda maruz kaldığı olaylar onu çok sarsmış, şiirden, müzikten ve vatanından uzaklaşmasına sebep olmuştur. Vatandan uzaklarda yaşayan şair, hemşehrisi olan ve kendisi de Sovyet sisteminin çeşitli zorbalıklarına maruz kalan şair ve âlim Prof. Dr. Ehmed Ceferzade'nin mektup ve telkinleriyle yeniden şiire, müziğe ve vatanına dönmüştür.

Prof. Dr. Ehmed Ceferzade onun klasik tarzda, özellikle Fuzuli ve Seyyid Ezim Şirvânî çizgisindeki gazellerini okuyarak ondaki yeteneği fark etmiş ve mektuplarının birinde şöyle yazmıştır: “*Elbetde ki, gesdim senin ilham perini cuşa getirmekdir. Men inanıram ki, cenabınızın geleminden hele çoh zerif gezeller çhacag ve ömür olsa, men de onları ohuyub feyziyab olacağam.*”(Nâfiz, 2017:620)

Daha çok şiiri ve gazeli seven Nâfiz, Avrupa edebiyatından bazı klasik eserleri, esasen Sefiller'i, Theodore Dreiser (d.1871-ö.1945)'in eserlerini mütalaa etmiştir. Azerbaycan romanlarından ise Elibala Hacızade (d.1935-ö.2009)'nin *İtkin Gelin* romanıyla başlayan serisini beğeniyle okumuştur. Azerbaycan roman ve hikayelerini okumaya başlaması daha çok Ezize Ceferzade (d.1921-ö.2003)'nin, Seyyid Ezim Şirvânî'nin hayat ve sanatından bahseden *Alemde Sesim Var Menim* romanı ile başlamıştır. Şair, Seyyid Ezim'in hayranıdır ve bu romanı okuduktan sonra diğer romanlara da ilgisi artmıştır.

3. Bir Hanende ve Bestekar Olarak Ağakerim Nâfiz Şirvânî

Nâfiz'in sanatından bahsederken onun sadece şair olarak değil aynı zamanda klasik müzik uzmanı bir alim, bestekar ve meşhur bir hanende olarak değerlendirmek ve sanatını bu açıdan incelemek gerekmektedir. Güzel sanatlardan hem müzik hem de şiirle içli dışlı olan şair, klasik şairlerin gazellerinden başka kendi gazellerine de besteler yazarak çeşitli programlarda, konserlerde okumaktadır. Ayrıca muğam⁵ sanatının önemli bir unsuru olan tesnif⁶ türünde de çok başarılı olup 200'den fazla tesnif bestelemiştir.

⁵ **Muğam, muğamat (Makam):** Azerbaycan halk müziğinde, perdeleri belirli işlevlere sahip bir ses dizisine bağlı olarak ve belirli melodik kurallar çerçevesinde yapılan doğaçlamaya dayalı bir müzik türüdür. Muğamat: is. Ar. Muğam kelimesinin çoğul hali. Bu söz (muğamat), muğam sanatı ve onun çeşitli alanlarını -müzik, edebiyat, icracılık vs.- ifade etmek için kullanılır: *Muğamat ilmi, muğamat tadrisi.* (Turunç, 2011: 310); Muğamat – xalg vokal – instrumental kompozisyonunun ən yüksək yaradıcılıq mərhələsinə çatdırılan nümunəsidir. Muğamın bütün hisseleri (bax: Destgah) müeyyen bedii fikri müxtelif bedii ifade vasiteleri ilə eyan edir. (Şuşinski, 1985; 6-7; Bedelbeyli, http://lugat.musigi-dunya.az/az/azmt_az.pl?page=1&sym=19&razd=3) (E.T.: 10.10.2022).

⁶ Destgâhlarda, muğam şubeleri arasında icra edilen ve düzenli bir usul yapısına sahip mahni tarzındaki vokal-enstrümantal eserlere “tesnif” adı verilir (Bedelbeyli, 1969: 71). Tesnif, muayyen bir hava olup sözleri çoğu zaman gazellerden alınır. Tesnifler mensup oldukları destgâhların ortalarında veya sonlarında okunur. Bu esnada hanende tesnif okurken gaval ile

Bestelediği tesnif ve şarkılar müzikseverler tarafından beğeniyle dinlenilmektedir. Ağakerim Nâfız hem devlet tarafından organize edilen kültür-sanat programlarında, konserlerde muğam sanatını icra etmiş hem de kendisinin yönettiği müzik ekibiyle halk şenliklerinde konserler vererek klasik müziğin genç nesiller tarafından tanınıp sevilmesini sağlamıştır.

O, klasik Azerbaycan muğamı konusunda birçok üstat müzisyenden etkilenmiştir. İlk üstadı, gençlik yıllarından itibaren etkisinde kaldığı Ağalar Ehmedşah oğludur. Daha 13 yaşındayken Şamahı'daki Hâkânî-i Şîrvânî adına Medeniyet Evinde bir yıl kadar onun derslerine katılmıştır. 14 yaşındayken tam olarak muğam sanatına ısınıp bu vadede ilerlemiştir. O sıralarda Ağalar da konservatuvarın 3.sınıfında okumaktaymış (Nâfız, 2022b).

Nâfız, tanımış olduğu müzisyenler arasında klasik müziğin öncülerinden olan hanende İslam Rzayev'i çok sevip beğenmiştir. Hanende Ebülfet Eliyev'in okuma tarzını çok beğenmiş, hatta onun üslubunu taklit de edebilmiştir. Fakat ilk üstadı Ağalar Ehmedşah oğlunun sanatını idrak ettikten sonra onun sesini ve yorumunu, hançeresini taklit etmenin imkânsız olduğunu hayretle fark etmiştir. Şair, Ağalar'dan günümüze ulaşan hiçbir ses kaydının bulunmadığına çok üzülmemektedir. O yıllarda radyo yayınları için sanatçıların sesi sürekli kasetlere kaydediliyor olsa da sonraki kayıtlar da bu kasetlerin üstüne yapıldığı için onun ses kayıtlarının hiçbiri ne yazık ki günümüze ulaşmamıştır (Nâfız, 2022a).

Kendi yönettiği müzik ekibi ile birlikte düğünlere ve çeşitli edebi-kültürel programlara katılan şair artık emekli olmuştur. 4 Aralık 2022 yılında 74 yaşını tamamlayan Ağakerim Nâfız, hâlâ bir hanende olarak muğam eserlerini icra etmekte, bu eserler için güfteler yazmakta ve bir bestekar olarak tesnif ve şarkılar bestelemektedir. Bestelemiş olduğu 200'den fazla tesnifi ve 60'tan fazla şarkısı bulunmaktadır. Nâfız, bu eserleri hem kendisi seslendirmekte hem de yetişen bütün müzisyenler tarafından onun besteleri sevilerek okunmaktadır.

Ağakerim Nâfız, yapı ve karakter itibariyle de derviş-meşrep bir insan olup "çûn ü çirâ"ya fazla aldırılmamaktadır. O, sanatını icra ederken, klasik müzik eşliğinde makamla gazel okurken göz kapaklarını indirdiğinde âdeta dünya ve mâsiva ile olan bütün bağlarını koparıp uhrevi alemlere dalmaktadır. Müzik

ritim tutar. Tesniflerin birçoğu bir bölümlü havalardan ibarettir. $\frac{3}{4}$ 'lük veya $\frac{3}{8}$ 'lik ve çoğu zaman $\frac{6}{8}$ 'lik usulde ve ağır (sengin) olur. Azerbaycan'da Farsî ve Türki tesnifler çoktur" (Hacıbeyov, 1985: 189, Ahundov, 2015; 15). Destgâhların doğaçlama karakterli muğam şubeleri arasında, öncekine son vermek ve bir sonrakine geçmek için icra edilen ve düzenli bir usul yapısı gösteren mahnî tarzındaki vokal-enstrümantal bir tür. (Turunç, 2011: 310)

bittiğinde bile dalmış olduğu mânâ aleminden zorlukla ayrılıp bu fânî dünyaya dönmeye çalıştığı hiss olunur.

Nâfiz, meşhur muğam sanatçılarından Hacıbabâ Hüseyinov (d.1919-ö.1993), Süleyman Abdullayev (d.1939-ö.2022), Sabir Mirzeyev (d.1943-ö.2011), İslam Rzayev (d.1934-ö.2008), Yakub Memmedov (d.1930-ö.2002) ve meşhur tarzen Behram Mansurov (d.1911-ö.1985)'la da yakın olmuştur. Meşhur hanende Han Şuşinski (d.1901-ö.1979) ile birçok yerde beraber olmuş, şiir-sanat sohbetleri etmişlerdir. Ebülfet Eliyev (d.1926-ö.1990) kendisinden büyük olduğu için fazla bir araya gelememişlerdir ama ortak muhitlerde buluştukları zamanlar çok olmuştur (Nâfiz, 2022b).

Nâfiz, müzik alanında üstadı olan hocalarını ve kendi yetiştirdiği öğrencilerini şöyle anmaktadır: “*Nailpaşa ve benim ustam Ağalar Bey, Mirze Zülfügar ve Seyid Şuşinskiden ders almışlar. Men ise bir geder Mirze Zülfügardan, aşığı Şamilden behrelenmişem. Esasen Ağalar beyden ders almışam. Özüm de zamanında Zekihan, Hüseynhan, Gurban, Ebuleliş ibn Müslüm, Ehmed Mürseli, Umudeli, Nemet Ereboğlu, Camal Dadaşov, Zabit Nebizade, Siyaset, Aşığı Ağamurad ve başgalarına megamatdan bacardıklarını öğretmeye çalışmışam* (Nâfiz, 2010: 10).

Hem şair hem de müzisyen olan Nâfiz, sadece ülke içinde değil, yurt dışında da konserler vermiş büyük bir sanatkardır. O, önceleri Sovyetler Birliği içindeki ülkelerden Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan vb.de, bağımsızlıktan sonra ise İran, Irak, Avrupa ve Amerika'da seferlerde olmuş, bulunduğu yerlerde geleneksel Azerbaycan muğamını temsil edip tanıtmıştır.

Nâfiz, 1980 yılında Rusya'nın Arhangelsk vilayetine sefer etmiş ve burada 4 konser gerçekleştirmiştir. Sovyet döneminde, Orta Asya ülkelerindeki düğün ve şenliklere de iştirak etmiştir. Çeşitli müzik festivallerine katılan Nâfiz, bu festivallerin bazılarında önemli dereceler kazanmıştır. 1989 yılında Ağdam'da gerçekleştirilen “Harı bülbül” muğam müsabakasının galibi olmuştur. 1994 yılında, Irak'ta Fuzûli'nin 500 yılı dolayısıyla düzenlenen etkinliklerde konserler vermiş, burada şiirler yazmış; Bağdat, Necef ve Kerbela'yı gezmiştir. 1997 yılında “Azerbaycan-Telefilm” şirketi tarafından Ağakerim Nâfiz'le ilgili *Nomeum Ses* adlı film yapılmıştır.

Nâfiz, 2001 yılında Fransa'ya turneye çıkmış, Paris başta olmak üzere birçok şehirde 8 konser vermiştir. Bu sefer sonucunda, Fransa'da “*Azerbaidjan: Chants du Caucase*” (Azerbaycan: Kafkas'ın Şarkıları) adlı klasik Azerbaycan muğamından oluşan CD hazırlanmıştır. Bu CD günümüzde de Avrupa müzik piyasasında satılmaktadır. CD'nin hazırlanmasında Ağakerim Nâfiz sanatının hayranı olan meşhur Fransız ud sanatçısı Marc Loopuyt'un önemli hizmetleri

olmuştur. Nâfiz, 2002 yılında, Fransa ve İtalya'da 6 konser vermiştir. Hatta bu konserlerden biri kilisede gerçekleştirilmiştir. Bu da muğam sanatındaki ilahî tınların bütün semavi din ve inanç mensuplarına hitap ettiğini göstermektedir.

2003 yılında ise yine Fransa, İsviçre ve Kanarya adalarında 5 konser gerçekleştirmiştir. 2006 yılında İran'a gitmiş ve Tahran'da, biri meşhur Saray-ı Behmen'de olmak üzere 2 konser vermiştir. Daha sonra Zencan'da da 3 konseri olmuştur. Bu konserlerin biri açık havada, 4 bin kişilik stadyumda gerçekleştirilmiştir. Nâfiz aynı sene, Şehriyar'ın doğumunun 100. yılı dolayısıyla düzenlenen programlara katılmak için yeniden İran'a seyahat etmiştir. Şair, 2009 yılında Amerika Birleşik Devletleri'ne gitmiş ve 4 gün boyunca ara vermeden GünAz TV'de konserler vermiştir (İbrahimov, 2017:12).

4. Ağakerim Nâfiz'in Etkilendiği Klasik Türk Şairleri

Ağakerim Nâfiz'in klasik şiir zevkinin şekillenmesinde Fuzûlî (d.1494-ö.1556)'nin ve 19. yüzyılın önemli şairlerinden Fuzûlî takipçisi Seyyid Ezim Şirvânî (d.1835-ö.1888), Nişat Şirvânî (d.1690-ö.1740) gibi şairlerin önemli etkisi olmuştur. Bunun yanı sıra o, İran şairi Hâfız-ı Şirâzî (d.1326-ö.1390), Çağatay edebiyatından Ali Şir Nevâî (d.1441-ö.1501) ve Lütfî (d.1366-ö.1462)'nin sanatından da etkilenmiştir. Anadolu sahası Dîvân şairlerinden Karamanlı Nizâmî (d.1435-ö.1473), Necâtî Bey (d. 1452-ö. 1509), Usûlî (ö.1538), Muhibbî (d.1494-ö.1566), Bâkî (d.1526-ö.1600), Nâbî (d.1642-ö.1712), İzzet-i Rûmî (d.1692-ö. 1734), Mir Nâşid-i Rûmî (d.1749-ö.1791), Vaslî Rûmî (19.yy.), Namık Kemal (d.1840-ö.1888) vb.nin şiirlerini çok beğenerek okumuş ve *Dîvân*ında bu şairlere onlarca nazire ve tahmis yazmıştır.

Kendisi, klasik şiir ve edebiyat zevkinin şekillenmesinde etkili olan çağdaşı üç isimden, "*Genc yaşlarında ustad şair Mehemed Biriyan, Ehmed Ceferzade ve Elekber Ensariden klasik şe'r üslubunu benimsemişem.*" diye bahsetmiştir. (Nâfiz: 2018:1)

Birçok Azerbaycan şairi gibi Nâfiz de Fuzûlî hayranıdır. Ona göre Fuzûlî'nin üzerine başka bir şair yoktur. Bir gün Ahıska Türklerinden bir komşusu sohbet sırasında Nevâî'den bahsederek onun Fuzûlî'den de üstün bir şair olduğunu söyleyince Nâfiz çok şaşırarak ona itiraz etmiştir. Sonra merak ederek Nevâî'nin eserlerini okumaya başlayınca Nevâî'ye hayran olmuş, Fuzûlî'nin Nevâî'den ve Hâfız'dan da etkilendiğini anlamıştır. O, Fuzûlî'nin bir şair olarak gazel nazım şeklini çok cilaladığını, çok daha mükemmel hâle getirdiğini söyler (Nâfiz, 2022a).

Nâfiz'in Nevâî ve diğer Çağatay şairleriyle ilk tanışıklığı 1970'li yıllara denk gelmektedir. 1975 yılında Özbekistan'da konserdeyken Rövşen adlı bir arkadaşı Nevâî'nin bir kitabını kendisine hediye etmiştir. Bu dönemde şair 22 yaşlarındadır. Ali Şir Nevâî'nin şiirlerinden 30-35 tanesini seçerek Azerbaycan Türkçesine tercüme etmiş fakat bu şiirler sonradan kaybolmuştur. Nâfiz, bu tercümelerden on tanesini sonradan hatırlayarak yeniden kâğıda geçirmiştir. 1990 yılında, Bakü'de komşusu olan Ahıska Türkü Ezel Kişi ve onun Özbekistanlı eşiyle Nevâî üzerine sohbetler etmiş ve Nevâî'ye olan ilgisi artarak şairin şiirlerini bir daha okumuştur (Nâfiz, 2022a).

Anadolu şairlerinden Muhibbî, Nâbî, İzzet-i Rûmî vb. hakkında ilk defa Sovyet döneminde, *Seyyid Ezim Şirvânî Tezkiresi* vasıtasıyla bilgi sahibi olmuştur (Bayram, 2005: 257, 227-251). *Dîvânında* Anadolu edebiyatından en çok tahmis ettiği şairler Muhibbî (4 gazel), Bâkî (8 gazel) ve Nâbî (5 gazel)'dir. Sonradan Necâtî, Nâbî, İzzet-i Rûmî, Vecdî Rûmî, Mir Nâşid, Nâmık Kemâl vb. şairlerin şiirlerini okuyup ezberlemiş, konser ve düğünlerde de okumuştur. Muhibbî'nin *Seyyid Ezim Şirvânî Tezkiresi*'nde geçen *eteğın* redifli gazelini çok beğenerek tahmis etmiştir. Daha sonra *Muhibbî Dîvânını* Türkiye'den getirterek okumuş, bu şiirlerden beğendiklerine nazire ve tahmisler yazmıştır. Hâfiz-ı Şirâzî'den de tercüme ve çevirileri vardır. Nâfiz, *Şeyh Gâlib'in Dîvânını* ve *Hüsn ü Aşk* mesnevisini bir an önce elde edip okumak istemektedir (Nâfiz, 2022a).

5. Ağakerim Nâfiz'in Eserleri

Nâfiz'in yayımlanmış 2 eseri vardır. İlk eseri, 19. yüzyılın ikinci yarısında ve 20. yüzyıl başlarında yaşamış olan meşhur Şirvan hanenesi, şair Felezkade Mirze Mehemed Hesên hakkında yazdığı *Ustad-ı E'zem Mirze Mehemed Hesên Felezkade Şirvani* adlı kitaptır. Eserde, 19. yüzyılda, Şamahı'da kendi parasıyla müzik, şiir ve sanat meclisleri düzenleyen Mahmud Ağa'nın, medresede Kuran eğitimi almakta olan genç Mehemed Hesên'i keşfederek onu bir müzisyen olarak yetiştirmesinden bahsedilir. Nâfiz, bir ömür boyu üstat olarak gördüğü hemşehrisi Mirze Mehemed Hesên'in yıllarca izini sürmüş, bölgede onu görüp tanıyan ihtiyarlardan ve bir şekilde onunla yolu kesişen Azerbaycan'daki bütün müzisyenlerden topladığı bilgileri derleyerek bu kitabı oluşturmuştur. Eserin girişinde müzisyenlerle ilgili yazdığı *olsun* redifli sakinamesi yer almaktadır. Bu eserde, Nâfiz'in bir müzisyen olarak başlangıcı ta 9. yüzyıla dayanan Şirvanşahlar dönemine kadar takip edilebilen Azerbaycan klasik müzik tarihiyle ilgili verdiği bilgiler; 19. yüzyıl Şirvan edebî muhiti, genel olarak bölgedeki ve bütün Kafkasya'daki sosyal-siyasi yaşamla

ilgili önemli ayrıntılar dikkat çekmektedir. Nâfız, hem Mirze Mehemed Heseni yetiştiren müzisyenlerden, o dönemdeki giyim kuşam kültüründen, hem de Mirze Mehemed Heseni'in yetiştirdiği müzisyen kuşağından ayrıntılı olarak bahsetmiştir. Bu eser aslında bir 19-20. yüzyıl Şirvan müzisyenleri tezkiresi özelliği göstermektedir. Şair kendi üstatlarından ve yetiştirmiş olduğu müzisyenlerden de burada kısaca bahsetmiştir.

Ustad-ı E'zem Mirze Mehemed Heseni Felekzade Şirvani adlı eserden hareketle Nâfız'ın nasıl zengin bir şiir sanat muhitinde yetiştiğini anlamak mümkündür. Bu eserinde o sadece Şamahı'da ve Şirvan bölgesinde yaşayan meşhur sanatçıları değil, bütün Kafkasya, Türkistan, Osmanlı ve İran saraylarına kadar sesi, sözü ve sanatının şöhreti ulaşmış olan nice müzik dehasından bahsetmiştir. Kitapta son 200 yılda yaşamış birçok değerli ses sanatçısıyla ilgili bilgi verilmiş; kuşaktan kuşağa onların bu mirası nasıl aktardığı örneklerle anlatılmıştır. Nâfız kendisi de böyle bir muhitte yetişmiş, eserde hem kendi üstat ve öğrencilerinden hem de Mirze Mehemed Heseni yetiştiren muhitten bahsetmiştir.

Nâfız'ın yayımlanmış ikinci eseri, aşağıda ayrıntılı olarak bahsedilecek olan *Divânıdır*.

Şair, elyazması şeklindeki biyografisinde kendisinden ve bütün eserlerinden bahsederken “2017-ci ilde klassik edebiyatın bütün növlerini ehate eden 630 sehifelik gezeller *Divanım* çapdan çıkmıştır. 2010-cu ilde 20. eserde meşhur olan Şirvan hanendesi Felek-zade Mirze Mehemed Heseni hakkında “*Ustadı-e'zem*” adlı kitabım çap olunub. Çap olunmağa hazır, ustadım Ağalara hesr etdiyim “*Avazi-girami ve Pehlivani avaz*” adlı, Şirvan hanlığının zamanını ehate eden “*Baykurd kartalı*” ve öz hayatımı ehate eden “*Hatiratname*” adlı eserler yazmışam ve keçmiş Azerbaycan şairlerinin gezellerini ehate eden bir tezkire tertib etmişem. İndi 70 yaşındayam, hele şe'r yazıb, tesniif goşmag tahtından düşmemişem. “*Sesim de elhemdülillah yerindedi.*” (Nâfız, 2018:2) demektedir.

Şairin yayımlanmış iki eserinden başka yayımlanmamış dört eseri daha vardır. Bunlar sırasıyla, müzikteki üstadı ve çok sevdiği Ağalar Ehmedşah oğlunun hayat ve sanatından bahseden *Âvâz-i-Girâmî ve Pehlivânî Âvâz* adlı eseri; Şirvan hanlığından bahseden *Baykurd Kartalı*, kendi hayatını anlattığı *Hatiratname* ve klasik Azerbaycan şairlerinin gazellerinden oluşan bir *Şairler Tezkiresi*⁷'dir.

⁷ Bu eserlerin tamamı elyazması şeklinde şairin şahsi arşivinde bulunmaktadır.

6. Nâfiz Dîvânının Şekil Özellikleri

Dîvânda, Hafız Garalar tarafından yazılmış *Şair, Hanende ve Musigi Tedgigatçısı* başlıklı bir sayfalık takriz yazısı bulunmaktadır. Takrizden sonra *Dîvânı* yayına hazırlayan Turan İbrahimov tarafından yazılmış *Klasik Azerbaycan Edebiyatının Müasir Nümayendesi* başlıklı bir Ön Söz ve Ağakerim Nâfiz'in hayat ve sanatından, *Dîvânın* içeriğinden ve kullanılan aruz kalıplarından bahseden geniş bir araştırma yazısı yer almaktadır (Nâfiz: 2017: 7-31). 633 sayfalık bu *Dîvânın* derlenip toplanmasında, bütün şiirlerin tasnif edilerek bir araya getirilmesinde ve okurlarla buluşmasında Turan İbrahimov'un önemli rolünü de ayrıca vurgulamak gerekmektedir. Matematik ve petrol alanlarında eserleri olmasına rağmen o bir edebiyat hayranıdır ve hem aruz hem de heceyle şiirler yazmaktadır. *Hikmetler Mücrüsü* adlı hikemî-didaktik içerikli şiirlerden oluşan kitabı 2020 yılında Bakü'de yayımlanmıştır. Klasik Azerbaycan şairlerinin yayımlanmamış eserlerinin derlenip toplanmasında, yayımlanmasında, yurt içinde ve yurt dışındaki kütüphanelere ulaştırılmasında onun müstesna rolü vardır.

Nâfiz Dîvânında, gazellerden önce şair tarafından yazılmış bir Dibace yer almaktadır. Şair, Dibacede şiir ve şairlikten bahsederek tükenmez söz hazinesinden kendisine de pay verdiği için Allah'a şükreder, şiir yazmaya nasıl başladığı hakkında bilgi verir:

“Hegigeten pesendide kelimalarının menasından gelbe şadlıq ve ruhe lezzet yetişen şeirlerle sehirlər yaradan şairlerdir. Şairlerin ruhe cila ve gelbe sefa getiren şeirləri zövq erbabları megamında aşikar olmağdadır. Nece ki, hedisi-şerifde ان من الشعر لحكمة (İnne mineş-şe'ri le-hikmeten) bu metlebin isbatına bir delil nişani möcuddur. Mülkün sahibi Allahü Tealaya eşğ olsun ki, tükenmez söz hezinesinden bu bendeyi-hegire de bir pay göndermişdir. Ve hezreti Resule (hezreti Mühemmed s.e.s.) senaler olsun ki, alçalmış ve tehgir olunmuş nezm onun lütfü ile yüksek dereceye yetmişdir.

Nezm

Vüçudum odlara yanmış, benim bu buteyi-zerden,

Hegiget ehliyem, nüsret gelibdir, şiri-maderden.

Men, Ağakerim Ağa İsrafil oğlu Nâfiz tehellüs, Mir Cefer ağa Bağırzade ölkeye hökmran olan zamanlarda tevellüd etdim. Erken yaşlarımdan mende musigiye ve şeire heves yarandığından şeir yazıb ve şergiler goşardım. Lakin atamın

şairliye reğbeti olmadığından men bir neçe yahın refiglerden özge heç kese şeir ohumazdım. Kemale yetdikce, tebimin semendi cövlana gelib mene şeirler yazdırmağa başladı. Bu münval ile bir divan bağlamalı oldum. Ehli-zövgden rica edirem ki, güsürümü efv etsin. Nezm
Dindirsen eger şövg ile bu haneherabi,

Min neğme çalar könlümüzün çengü rübabi,

Aç fatiheyi-naz ile bu nazlı kitabi,

Fehm etmemiş esrarın, elinden yere goyma.” (Nâfiz, 2017: 32)

Dibaceden sonra şiirler başlar. *Nâfiz Divânı*ndaki toplam 530 şiirin 7’si kaside, 6’sı mesnevi, 2’si murabba, 4’ü muhammes, 1’i müseddes, 1’i müstezat, 428’i gazel⁸, 11’i rubai, 53’ü tahmis, 15’i tercüme gazeldir. Gazellerden önce kaside

⁸ Divânda, 33-493. sayfalar arasında gazeller yer almaktadır. Kafiyesinin son harfi elif olan toplam 10 gazel vardır. Be harfiyle 14, te harfiyle 9, peltek s harfiyle 1, cim harfiyle 3, ha harfiyle 1, hı harfiyle 7, dal harfiyle 3, zel harfiyle 2, ra harfiyle 55, ze harfiyle 22, sin harfiyle 5, şın harfiyle 13, sad harfiyle 1, dat harfiyle 5, tı harfiyle 1, zı harfiyle 2, ayınla 4, gayınla 4, fe harfiyle 4, kaf harfiyle 6, kef harfiyle 26, lam harfiyle 14, mim harfiyle 27, nun harfiyle 38, vav harfiyle 7, güzel he ile yazılıp a-e sesiyle okunan 62, güzel he ile yazılıp h ünsüzü ile biten 2, ye ile yazılıp ı, i ünlüsü ile okunan 70 adet gazel yer almaktadır. Listedenden de belli olduğu üzere divânda ye harfiyle yazılan 70, güzel he ile 62, nun harfiyle yazılan 38, mim harfiyle 27, kef harfiyle biten 26 gazel bulunmaktadır.

Gazellerden sonra 11 rubai (s.494-496), 53 tahmis (s.497-559), 15 tercüme gazel (s.560-574) bulunmaktadır. Şiirlerden sonra s.575-586 arasında, İlaveler başlığı altında Ağakerim Nâfiz’le ilgili yazılmış makale ve röportajlar yer almaktadır. İlk röportaj, akademisyen Hafız Abıyev tarafından yapılp “İstesem Könlüm Kimi Gülzare Dönsün Kainat (s.575-580) başlığıyla Eylül 2005 tarihli Körpü Dergisinde yayımlanmıştır. İkinci röportaj ise İltifat Hacıhanoğlu tarafından gerçekleştirilip *Men Muğamı 150 İl Evvelki Tek Ohuyuram* (s.581-584) başlığıyla 10-12 Aralık 2011 tarihli *Ekspress* gazetesinde yayımlanmıştır. *Ustadımıza Berekallah* başlıklı üçüncü yazı ise (s.585-586) 10 Aralık 2013 tarihli *Azadlık* gazetesinde yayımlanan metinden alınmıştır.

587-595 sayfaları arasında Nâfiz’in çeşitli şairlere yazdığı nazireleri, s.596-601 arasında Ehmed Ceferzade tarafından Nâfiz’e yazılan 6 mektubun metni divânın sonuna eklenmiştir. Bu mektuplar Nâfiz’in hayatı, edebî kişiliği ve etkilendiği şahsiyetler hakkında önemli bilgiler içermektedir. *Divanda*, s.603- 617 arasında Turan İbrahimov tarafından Nâfiz’in şiirlerinin veznini bulmak için *Ağakerim Nâfizin Şeirleri Esasında Aruz Vezninin İzahı* başlığıyla, genç neslin ve aruz bilmeyenlerin faydalanabilmesi için aruz ölçüsü ve vezinlerle ilgili uygulamalı inceleme bölümü ve s. 618- 622 arasında *Divanda Kullanılan Aruz Kalıplarının Listesi* verilmiştir. s.623-624 arasında, *Divanda Gazellerine Tahmis ve Nazire Yazılmış Şairlerin Tam Adı ve Doğum Tarihleri Bölümü* ile s.625-626 arasında *Tertibatçıdan Son Söz: Ağakerim Nâfiz kimdir?* başlıklı yazı da Turan İbrahimov’a aittir. Kitabın sonunda s.627-629 arasında *Kaynaklar kısmı yer almıştır.*

ve kısa mesneviler yer alır. Bu şiirlerden bazıları tür olarak münacat, *Esmâü'l-Hüsna*, na't (medh-i enbiya), *Sakiname*, *Bahariye* ve *İbretname*'dir.

Nâfîz'in kaside nazım şekliyle yazdığı 3 sakinamesi şekil ve muhteva yönünden de çok başarılıdır. Bunlardan ilk ikisi 12, üçüncüsü ise 33 beyitlidir. *Getir* redifli ilk sakiname tasavvufi içeriklidir.

*Turi-Sinade nedendür ki gösterib cilve
Gör nedir turi-tecelle yedi-beyzani getir*

*Getiren Güdse Sebaden ne idi Bilgeysi
Bilmeyirsense eger onda Süleymani getir*

*Ya dutub Nuh eteyinden çıhsan deryaden
Tutmasan onda telatümleri tufani getir*

Yusifin derdi Züleyhani perişan etdi

Deri-zindani açıb Yusifi-Kenani getir (Nâfîz, 2017: 36)

Olsun redifli ikinci sakinamede, şair müzik makamlarından ve hanendelik sanatının özelliklerinden bahsederek bir hanendede olması gereken özellikleri sıralamış; *Rast*, *Şur*, *Neva*, *Çahargah*, *Firuzi-Hesaf*, *Hümayun*, *Şüşter*, *Mahur*, *Dadi-Bidad*, *Erag*, *Segah*, *Sareng* vb. makamlardan bahsetmiştir.

Şirvan Hanendelerinin Vasfi başlıklı üçüncü sakinamesinde ise 19. yüzyılın ikinci yarısından günümüze kadar yetişip faaliyet gösteren Şirvan hanendelerini isimleriyle ve sanattaki önemli özellikleriyle zikredip övmüştür. 19. yüzyılın sonlarına doğru faaliyet gösteren Mirze Mehemed Hesen ve Mirze Güller'den başlayarak kendisi de dahil olmak üzere toplam 34 Şirvanlı muğam ustasından bahsetmiştir. (İbrahimov, 2017: 13)

Mirze Mehemed Hesen Felekzade, (d.1850-ö.1917), Sehab Hankendli (ö.1948), Mirze Güller (d.19. yüzyıl sonu- ö.20. yüzyıl başları), Sareng Zeynal (d.1869-ö.1941), 20. yüzyıldan, Davud Sefiyarov, Besani Mirze, Mirze Zülfügar, Elyusif Genizade, İrza Genizade, Soltan Mahmud Memmedzade, Merdan Elekberov, Nailpaşa Nail Meherremov, Murad Senem oğlu-Ağamurad Kazım oğlu Eliyev, Eynullah Cebrayilov, Atamoğlan Feteliyev, Tofig Babayev, Ağalar Ehmedşah oğlu, İbrahim Zabitov, Zekihan Kürdemirli, Mütellim Demirov, Evezhan Hankişiyev, Camal Dadaşov, Alim Gasımov, Melekhanım Eyyubova, Yagub Çarhanlı, Gurban Kürdemirli, Zabit Nebizade, Elnare Abdullayeva, İsmail Girdimançaylı, Nemet Ereboğlu, Zeynal Ehmedov, Heyale Abdullayeva, Abigül Mirzeyev, Vasif Nuruyev, Mirelem Mirelemov'dan ve sonunda kendisinden bahsetmiştir. Son iki yüzyılda yetişmiş klasik muğam

sanatçılarından bahseden bu eseriyle, şair âdeta manzum bir Şirvan hanendeleri tezkiresi yazmıştır. Şair, Azerbaycan'ın meşhur kadın hanendelerinden Mirze Güller, Sara Gedimova, Elnare Abdullayeva, Mahruh Muradova, Melekhanım Eyyubova vb. şiirlerinde zikretmiştir. Bunun dışında klasik dönemden günümüze kadarki dünyaca meşhur Nikisa (İran, 628), Barbed (İran, 6-7.yy), Perisa (İran, Fatemeh Vaezi, d.1950), Ummügülsüm (Mısır, Fatime İbrahim-d.1898-ö.1975), Humeyra (İran) gibi Azerbaycan, İran ve Mısırlı kadın sanatçıları da şiirlerinde anmış, onların bu alandaki ustalığından bahsetmiştir. *Kaval*, *makam* redifli gazeller yazmış, klasik muğamatın bütün terim ve ifadelerini şiirlerinde kullanmıştır.

Nâfiz'in müzikle ilgili bütün eserleri, özellikle gazel ve sakinameleri ayrı bir çalışmanın konusudur.

Nâfiz, dünyanın sırrını ve hayatın anlamını çözdüğünü, "*Sağımda canlı şehir, sol yanımda Şahhandan mezarlığı*" diyerek açıklar. Şiirlerinde, Nizâmî'den beri edebî eserlerde sakiye hitapla başlayan ifadeleri o da sıklıkla tercih etmiş, hatta günümüz konuşma dilinde içki içmek için kullanılan "*vurag*" ifadesini burada mecazi anlamda kullanmıştır.

Getir piyaleni sagi demi-seadetdür
Demi-seadetimiz de heyali cennetdür

Vurag bu hüsnü fezayi-cehani seyr eliyek
Humarlanub bu güzel hanimani seyr eliyek

Cahan bize ebedidür, kemale yet Nafiz
Kemale yetmek üçün, vesli yare yet Nafiz

Senin yolunda düşündüm, kemale yetdim men
Senin yolunda düşündüm, zevale yetdim men

Düşündüm, anladım indi nedir bu sirri-cehan
Sağımda canlı şehir, sol yanımda Şahendan (Nâfiz, 2017: 56)

Genel olarak şairin dili ve kullandığı kelimeler, özellikle gazellerde, klasik mazmunların yerine kullanılan ifadeler, büyük bir özenle halk dilinden seçilerek alınmıştır. Nâbî'nin şiirlerini çok mütalaa eden şair, onun hikemî didaktik üslubunu da benimseyerek şiirlerinde sıklıkla kullanmıştır. Mef' û lü/ me fâ' î lü/me fâ' î lü/fe' û lün kalıbıyla yazılan aşağıdaki gazel Nâbî'nin

“Gülçin olamaz dest-i temennâ çemenimden/Lebbeste-yi nâzem, söz alınmaz dehenimden” matlalı gazeline naziredir.

“Gülçin olamaz desti-temenna çemenimden,
Lebbesteyi-nazem, söz alınmaz dehenimden”

Hem Misri-melahetde Züleyhayi-zemane,
Çak etmediler zerre geder pirehenimden

Bu merekeyi-gemde felaketzedeyem kim
Getmez zemani-heşre geder yare tenimden

Gülpireheni-dehrde ettari-zemanem
Üşşage gelir buyi-benefşe kefenimden

Çini-cebine resteleme eşg kemendin
Ahuyi-Heta bestelenirken resenimden

Sinem nece gör yarelenib gemzen ohundan
Getdi ferehi-hatire hatirşikenimden

Nafiz bu geder eşgde kim telhmizacem
Zenbur çeker şehdi-şekerha sühenimden (Nâfiz, 2017:316)

Şair, dünyanın gelip geçiciliğini, nice sultan ve fatihlerin ölüp gittiğini ibret-i alem olarak seyretmek gerektiğini hatırlatır. Özellikle son dönem liderlerinden Saddam Hüseyin’in ibretlik ölümünü şiirlerinde sıklıkla yad eder.

Milyonları salmışdı yola bu goca dünya
Ahır gedecek, galmayacaktır bu can, insan

Teymurla Beyazid idi İskenderü Dara
Seddami nece saldı yola bu cahan, insan (Nâfiz, 2017: 61)

6.1. Gazellerinin Konusu

Nâfiz bir gazel şairidir. *Dîvân*ındaki ilk şiir münacatdır. Bu şiirde aynı zamanda kendi hayatıyla, hayatının belli döneminden sonra namaza başlaması ve mensubu olduğu mezheble ilgili bilgiler vermiştir:

Ahiri-ömrde men olmuşam nemaz ehli

Terigeti-henefi tutmuşam ibadetde (Nâfiz, 2017: 33)

Dîvândaki ikinci gazel de dinî muhtevalı olup samimi bir şekilde, Allah'ın güzel isimlerinden olan Mecid, Samed, Musavvir, Aziz, Azim, Rahim, Latif, Hakim, Rahman, Rauf, Malikü'l-Mülk, Gani, Sabur, Celil, Reşid, Kerim, Kebir, Metin, Selam, Nafi, Hafiz, Sami, Basir, Evvel, Ahir, Müntakim, Veli, Vekil, Vahid, Rezzak, Mukaddim, Bâkî kelimelerini kullanarak yakarıшта bulunmuştur:

El-Vekilu el-Vesu el-Vehidu en-Nuru

Er-Rezagu el-Mügeddim, Bagi Sübhandan eziz (Nâfiz, 2017: 34)

Şair, *Na't-ı Enbiya* başlıklı şiirinde Hz. Muhammed'e yalvararak, ondan şefaata dilemekte, gençliğinde değil, ancak yaşlılık döneminde dinî vecibelerini yerine getirebildiği için günahkar olduğunu ifade ederek, pak merkadini ziyaret etmek için ondan yardım istemektedir:

Nesib eyle mene bir dem seadet, ya Resulallah

Edim dergahi-hakun hem ziyaret, ya Resulallah

Helayig feyzi-hikmet anladi şe'ri-fesahetden

Seninle geldi irfane belağet, ya Resulallah

Reva bilsen etebatın, kerem gül ya Hebibullah

Bu Nâfiz de umar senden şefaet, ya Resulallah (Nâfiz, 2017: 35)

Şair, bu beyitlerinde oldukça samimi olup Peygamberden şefaata istemekte, şiir ve belagatin onun vasıtasıyla irfan bulduğunu ifade etmektedir.

Dinî-tasavvufî unsurlar, peygamber kıssaları ve peygamber yakınlarının hayatıyla ilgili konular da şairin şiirlerinde yer almıştır. O, peygamberlerden en çok İbrahim peygamber ve onunla ilgili olaylara göndermede bulunmuş, özellikle hanımları Hacer ve Sara'yı sık sık anmıştır.

Gerci eşğ içre Helilem, sen vefade Hacer ol

Hikkeyi-ehlag ile gösterme Saralıg mana (Nâfiz, 2017: 69)

Şair, şiirlerinde Farsça tamlama ve terkipleri de kullanmış, edebî sanatlardan başarıyla istifade etmiştir.

Alemi-eşğde gencineyi-dürpaşem men

Gövharem behrde kim sinesi memluvi-hübab (Nâfiz, 2017:74)

Nâfiz'in şiirlerinde geniş bir Türk dünyası coğrafyasından ve diğer ülke ve şehir isimlerinden bahsedilmiştir. Orta Asya, Bağdat, Neyneva, Mısır, Tebriz, Erdebil, Buhara, Semerkand, Bedeşan, Düşenbe, Bağdad, Tebriz, İran, İstanbul, Erzurum bunlardandır. Şirvan, Şeki, Guba, Muğan gibi Azerbaycan'ın birçok şehir, kasaba ve köyleri Nâfiz'in eserlerinde şiirsel bir

dille anlatılmıştır. Şair, zaman zaman Şirvan'da yaşadığı sıkıntılardan bunalmıştır. Bir kurtuluş olarak Orta Asya ülkelerine veya İstanbul'a gitmeyi bile düşünmüş, ancak vatanından ayrı yaşamayı göze alamamıştır.

Her şehirden gözeldür Bağdad ilen Semergend

Nâfiz gerar dutarmi Şirvan olmayan yerde (Nâfiz, 2017:411)

Nâfiz, hem klasik Dîvân şiiri mazmunlarını başarıyla kullanmış hem de bir Dîvân şairi olarak sosyal-siyasi meseleleri şiirlerine yansıtmıştır. Azerbaycan, Kafkas, Türk dünyası, Osmanlı Devleti, Türkiye Cumhuriyeti, Atatürk, İsmet Paşa gibi devlet ve şahıs isimlerini, Rusya'nın Kafkaslardaki siyasetini, bölgesel ve mahalli unsurları şiirlerinde ele alıp değerlendirmelerde bulunmuştur.

6.2. Tahmisleri

“Beşleme, beşli duruma getirme” anlamında kullanılan Tahmis, bir gazelin beyitlerinin üstüne aynı ölçü ve uyakta üçer dize eklemekle yapılmaktadır (Dilçin,1992:223). Tahmis, günümüzde de Azerbaycan şairleri arasında yaygın olarak kullanılmaktadır. *Nâfiz Dîvânında* 22 şairin şiirlerine yazılan 53 tahmis bulunmaktadır. Nâfiz hem Azerbaycan hem Anadolu hem İran hem de Çağatay şairlerinin gazellerini tahmis etmiştir.

6.2.1. Azerbaycan Edebiyatından Tahmis Ettiği Şairler

Azerbaycan edebiyatından tahmis ettiği şairler Hakîkî, Nesîmî, Basîrî, Kışverî, Fuzûlî, Nâcî, Seyyid Ezim Şîrvânî, Nişat Şîrvânî, Seyid Ebulkasım Nebâtî, Mirze Mehemed Hesen Felezkade, Mehemed Hâdî, Ünsî Efendi, Mirze Elekber Sâbir'dir.

Nâfiz, Cihanşah Hakîkî'nin *Elmi-tövhid ol lebi-nitgi-dürefşanındadır/Vehdetin cami-meyi, le'li direşanındadır* matlaıyla başlayan gazeline 7 bentli 1 tahmis, Seyyid Nesîmî'nin *Bahar oldi vü açıldı yüzünden perde gülzarın/ İrişdi gönçenin dövrü, zemani galmadi harn, Bahar oldi, gel ey dilber, temaşa gül bu gülzare/Burahdi gönçeler perde beşaret bülbülü-zare*, matlalarıyla başlayan gazellerine 6 ve 7 bentli 2 tahmis yazmıştır.

Kışverî'nin gazellerini kendine daha yakın bulduğunu söyleyen Nâfiz , onun 6 gazelini tahmis etmiştir. Bunlar, Kışverî'nin “*Meni men' etme, ey zahid, feğandan ruyi-yar olcag/Ki, bülbülün feğandan ihtiyari yoh bahar olcag, Könlüm nesibi çünki bela gıldı yareden/Tabi-bela getürmedi can çıhdı areden, Nece kim helgi dirildür şivevü re'nalıgın/Veh kim öldürdü meni mestivü bipervalıgın, Bahar oldivü açıldı çemen göyçeklerin bağı/Gucaglaşdı gülü sünbül, dodaglaşdı meyü sagi, Düşdü könlüm dami-zülfün bendine tegdir*

ilen/Öyle kim, gurtulmaği mümkün imes tedbir ilen, Geriblik ihtiyar etmez kimin ki, yari yar olsa/Dirilmez yarsız bir dem kişi ger ihtiyar olsa matlayla başlayan gazellerine yazdığı 4, 7, 8,8, 5, 5 bentli tahmisleridir.

16. yüzyıl şairi Basiri'nin *Arife devletden istiğna kimi devletmi var/Terki-lezzati-cahan etmek geder lezzetmi var* matlalı gazeline 7 bentli 1, Fuzûli'nin *Öyle sermestem ki, idrak etmezem dünya nedir/Men kimem, sagi olan kimdir, meyi-sehba nedir, Perişan helgi-alem, ahu efgan etdigimendür/Perişan olduğum, helgi perişan etdigimendür* matlalarıyla başlayan gazellerine 5 bentli 2 tahmis; Usûli'nin *Cami-le'lündür demadem cani medhuş eyleyen/Gane-gane ganını bidillerin nuş eyleyen* matlalı gazeline 5 bentli 1 tahmis yazmıştır.

18. yüzyıl şairi Nişat Şirvânî'nin "*Nezer gıl, yarın, ey dil, gör gözi küncündeki hali/ O bir eyyari-hindudur kim, olmaz fitneden hali, Keçen ay gelmiş idim şehre, ey Raci, hilalasa/Meni üryani-lağır görceyin el bahmadi esla* matlalı gazellerine Nâfiz, 7 ve 5 bentli 2 tahmis yazmıştır.

Şairlerle ilgili önemli ve kendine has tespitleri olan Nâfiz, Molla Gedir Nâci'nin şiirlerini çok beğenir ve "Naci olmasaydı belke Seyyid Ezim de olamazdı" der (Nâfiz, 2022b). O, 19. yüzyıl şairi Molla Gedir Nâci'nin 5 gazelini tahmis etmiştir. Bunlar, *Hekimi-sün' ezzelden mizacım müstegim etmiş/Mizaci-müstegimim, çeşmi-bimarın segim etmiş, Pare-pare könlüm ol şuhi-şekerhend eylemiş/Zülfünün her tarine, bir paresin bend eylemiş, Semendi-canımı, zülfün kemendi bende salmışdur/Düşüb etşan könlül çahi-zenehdanında galmışdur, Olma gafil, vagif ol, ey sahibi-zer, ehli-zur/Gılmasın sermesti-layegel seni camigürür, Sayeyi-sevda başımdan olsa bir dem kem benim/İstemem devlet ola mecmueyi-alem benim* matlalı gazellerine yazdığı sırasıyla 6,7,8,8,8 bentli tahmisleridir.

Nâfiz, 19. yüzyıl şairlerinden Ünsi Efendi'nin *Ne adetdür gözellerde meni gördükde neşderler/Çekeller tiği-ebruden nezer ehlin gülüşderler* matlayla başlayan gazeline 6 bentli 1, Seyid Ebulkasım Nebâtî'nin *Bes ki, bu üzdeniraglar ile yoldaş oldum/Şerbeti-gendiken şireyi-haşhaş oldum* matlayla başlayan gazeline 5 bentli 1, Seyyid Ezim Şirvânî'nin *Ölünce çekmerem meyhaneden hergiz gedem, sagi/ Ele al sen eyaği-badeni, eyle kerem, sagi, Gizler idim bir zaman bu çeşmi-rövşenden seni/Gizledir indi, nigarım, geyriler menden seni, Gebr evine o ki, bir şişe meyi-nab aparır/Ateşi-duzehi söndürmege seylab aparır* matlalı gazellerine 7,7 ve 5 bentli 3 tahmis yazmıştır.

Felekzede Mirze Mehemed Hesen'in "*Açıldı helgeyi-zülfi-nigarden muler/Dolaşdı bir-birine şahmari giysuler* matlalı gazeline 6 bentlik 1, Mirze Elekber Sabir'in *Hüsrovi-hüsnün, ezizim, senimişsen taci/Hubler cümle senin*

dergehüvün möhtaci ve Yar getdikce tehessür dili-şeydade durar/Ömr vardığca heves aşığı-rüsvade durar matlalı gazellerine 6 ve 7 bentlik 2, Mehemed Hâdi'nin Behti-siyahi-millete benzer nigabınız/Şergin mühitimi, o garanlıg siyabınız matlalı gazeline 5 bentlik 1 tahmis yazmıştır.

Nâfiz, Azerbaycan şairlerinin 28 şiirini tahmis etmiş olup en fazla şiirini tahmis ettiği şair Kışverî ve Nâcî'dir.

6.2.2. Anadolu Sahasından Tahmis Ettiği Şairler

Anadolu sahası edebiyatından Muhibbî, Bâkî, Usûlî, Nâbî, Mir Nâşid-i Rûmî ve Vaslî Rûmî olmak üzere 6 şairin şiirini tahmis etmiştir.

Nâfiz, Muhibbî'ye 4 tahmis yazmıştır. Bunlar, *Bir dem eksilmez yanumdan derdi-yarumdur benim/Olamaz تنها, gomaz gem, gemgüsarımdur benim, Selamın ol şehi-huban niçun ben bendeden kesdi/Anı ben sevmeden artug ne suç itdim, neden kesdi, Bir nezer her kim göre rühsari-ateşnakını/Tutuşub eşg ateşine seyle verür hakini, Salnub servtek getdi, dilimde ah gem galdi/ Gözüm yaşı revan oldi bana ancag elem galdi matlalarıyla başlayan gazellerine yazdığı 5,7,5,5 bentli tahmisleridir.*

Nâfiz'in aşağıdaki tahmisi Muhibbî'nin *Bir dem eksilmez yanumdan derdi-yarumdur benim/Olamaz tenhâ, komaz gam, gamküsarımdur benim* matlalı gazeline yazılmıştır:

I

*Gam gam üstünden gelirse ahü zarımdır benim
Güsseler salim bu canımda azarımdır benim
Negdi-canım serf edem çünkü bazarımdır benim
"Bir dem eksilmez yanumdan derdi-yarumdur benim
Olamaz تنها, gomaz gam gamgüsarımdur benim"*

II

*Taleim perseng urub dövrän dönüb tersinemi
Ehtişami-eşg ile berhem geza sehrinemi
Eşgden gevvas olub düşdüm bela behrinemi
"Nahun ile gülsitan etsem nola bu sinemi
Eşki çeşmum durmaz ahır çeşmesarımdur benim"*

III

*Arizumuz bellidür yetmez dilekler seğfine
Ah bitesir olub deymezi yürekler seğfine
Bu Mesihenfasımız yetdi melekler seğfine
"Dudi-zencir ile asılan felekler seğfine
Görünen gendili-ahi-pürşerarımdur benim"*

IV

*Gam büsatından keçib aşiglere, sevdalıyam
Rüstemi-eşgem cehanda rahi-eşgin Zalıyam
Kerbela zülmün fehimem Neynevaden haliyam
“Bir Hesen hüsnü Hüseyri-hu şehin abdalyam
Yareler sinemde kim var Zülfiğarımdur benim”*

V

*Bir hekayet erz ederdim sağı hüznefza tevil
Olmuşam piri-muğanın menzilinde men dehil
Nafizem viraneler küncündeki gelbi elil
“Şahi-eşg oldum Muhibbi, bana yetmezmi delil
Sinedür teblüm nefirüm ahü zarımdur benim” (Nâfiz, 2017: 518)*

16. yüzyıl şairlerinden Abdullah Usûlî'nin *Cami-lelündür demadem canı medhuş eyleyen/Kane-Kane Kanını bidillerin nuş eyleyen* matlalı gazeline 5 bentli 1 tahmis yazan Nâfiz, Kânunî Sultan Süleyman'ın sultanü's-şuarası olan Bâkî'nin şiirlerini de çok beğenmekte olup onun 8 gazelini tahmis etmiştir.

Bâkî'nin *İrdim feğanü zar ile ol asitane men/Çıhdım kemendi-nale ile asimane men, Cemali-alemarasından ol mahin nigab açdım/ Eceb ferhinde geldi falihvalim kitab açdım, Fitneyi-alemi ol gameti-re'naden bil/Her bela kim yetişir alemi-baladen bil, Gaşun kemani kendiyi heyli gerer çeker/Gorhum bu sine tiri-müjenden zerer çeker, Hegiget sirrin, ey zahid, dili-biğışşügilden bil,/Rümüzi-eşgi fehm eyle, bir az sen de bu dilden bil, Nola dehr içre nişanim yoh ise engayem/ Ne eceb seyl kibi çağlamasam deryayem, Gülzare gel nesimi-seba kibi hoş dem ol/ Açıl deruni-gönçe kibi şadi-hürrem ol, Suzi-eşgile kaçan kim dilden ahü zar olur/ Ah dudü dud ebru ebr ateşbar olur* matlalarıyla yazılan gazellerine yazdığı 6,5,5,5,5,7,5,5 bentli tahmisleri vardır.

Nâbî'nin şiirlerini çok beğenen şair onun *Bir dövrde geldik ki ezizan unudulmuş/ Dutmuş yerini hürd, büzorgan unudulmuş, Sanma kim raheti-dil dövletü igbaldedür/ Bari-möhnet götürü, gerdeni hemmaldedür, Mövci-murad badeyi-canperverimdedür/ Herfi-neşat zirü lebi-sağërimdedür, Serim üstünde gat-gat dudi-ah eflake dönmüşdür/ Gubari-gem könülde tude-tude hake dönmüşdür, Nühüfte suzişim anlandı piçü tabımdan/Gemim nihan idi, faş oldi iztirabımdan* matlalarıyla başlayan gazellerine 7,8,5,6, 5 bentlik 5 tane tahmis yazmıştır.

Ağakerim Nâfiz, 19. yüzyıl Anadolu sahası şairlerinden Vaslî Rûmî'nin *Rütbeyi-çarümdede eshabi-giramın serveri/Heyderi-kerrardır Ali-ebanın mefheri* matlalı gazeline 7 bentli 1, Mir Nâşid-i Rûmî'nin *Giribanı-cemalın metle'i-mehri-*

meşarigdür/Tecellizari-eşge nuri-hüsnün lem'i-barigdür matlayla başlayan gazeline ise 5 bentli 1 tahmis yazmıştır. Şair, Anadolu şairlerinin şiirlerine 20 tahmis yazmıştır.

6.2.3. Çağatay Edebiyatından Tahmis Ettiği Şairler

Çağatay edebiyatından Ali Şir Nevâî ve Mevlâna Lütfi'ye yazdığı toplam 3 tahmisi vardır. Nâfız, Mevlâna Lütfi'nin *Göğdedür her dem feğanim görgasen mahuni/De'viyi-mehrimge danuğ darta ger men ahuni* matlayla başlayan gazeline 5 bentli bir tahmis, Ali Şir Nevâî'nin “*Yar ile eğyar azarinden olurken zar men/Kim teni-zarim kimi başdan ayag azar men ve Mehri çoh görkezdim, emma mehribani tapmadım/Can besi gıldım feda, arami-cani tapmadım* matlalarıyla başlayan gazellerine 7 ve 8 bentli 2 tahmis yazmıştır.

Şair, İran şairlerinden sadece Hâfız-ı Şirâzi'nin 2 gazelini tahmis etmiştir. İlk ve son mısraı Arapça, diğer beyitleri Farsça olan bu gazeli Azerbaycan Türkçesiyle tahmis etmiş ve mülemma bir şiir ortaya çıkmıştır. Hâfız'ın, *Ela ya eyyuhes sagi edri ke'sen ve navilha/ Ke eşg asan nemud evvel veli oftad moşkelha ve Faş miguyemo ez gofteye hud dilşadem/Bendeyi eşgemo ez her do cahan azadem* matlalarıyla başlayan gazellerine 7'şer bentlik 2 tahmis yazmıştır.

6.3. Nazireleri

Nazire yazma geleneği klasik dönemden günümüze kadar yaygın olarak kullanılan bir yöntemdir. Nâfız de Azerbaycan, Anadolu ve Çağatay şairlerinin şiirlerine nazireler yazmıştır. Azerbaycan edebiyatından Molla Ağa Bihud, Mirze Mehmed Hesen, Mehmed Hadi, Molla Gedir Naci Şirvânî (2), Cihanşah Hakiki, Seyyid Ezim Şirvanî (2), Mirze Gulamhüseyn Yurdçulu, Fuzûli (2), Ehmed Ceferzade (3), Nişat Şirvânî, Mehmed Biriya, Kişveri, Şeyh Sefi (d.1252-ö.1334), Abbasgulu Yehyevi Erdebili (d.1901-ö. 1979), Melikli Molla Eli Şirvânî (19.yy), Rüstem Tofig (d.1988), Kamil Serbendi (d. 1947) ve Fegir Ordubadi (d. 1801-ö. 1886)'nin şiirlerine nazire yazmıştır. Kendisine nazire yazan Nardaranlı Asim'e (20.yy) gazel ile cevap vermiştir. O, Azerbaycan edebiyatından 20 şaire toplam 24 nazire yazmıştır.

Anadolu şairlerinden Karamanlı Nizâmî (1), Necâtî Bey (1), Vaslı Rûmî (1), Bâkî (2), İzzet-i Rûmî (1), Nâbî (3), Nâmık Kemâl (1), Sultan Abdulhamid'e (1) ve müellifi bilinmeyen bir şairin “*yanalım yakılalım sürme gibi hell olalım*” mısraı ile başlayan beytine (1) nazire yazmıştır. Anadolu edebiyatından 9 şairin şiirine toplam 12 nazire gazel yazmıştır. Aşağıdaki gazelde Nâfız'ın, Bâkî'nin *Hoş geldi bana meykedenin âb u havâsı/Billah güzel yerde yapılmış yıkılası* matlalı gazeline yazdığı nazirede Bâkî'nin sadece ilk mısraı alıntılanmıştır:

“Hoş geldi mene meykedenin abu hevasi”
Düşdü elime piri-muğanın ki yahasi

Meşğuli-meyi-nabe helalasa yanaşdım
Cürm oldi nemazın sehere galdı gezasi

Bağrımi yarıb şefget ile mehrini doldur
Eyri gaşuvun var ise bir mehrü vefasi

Lelün bu kiçik şerimin övsarına sığmaz
Lelü-lebüvün Leli-Bedeşandi behasi

Bezm içre müğenni ohudi “Şur”i “Neva”ni
Heyhat gemin gelbime köklendi “Neva”si

Şerin dilini öğrediben tiğl çağında
Ad goydular bu Nâfize Şirvan şüerasi (Nâfiz, 2017: 422)

Çağatay edebiyatından Ali Şir Nevâî'nin 1 gazeline nazire yazan şair, toplam 30 şairin gazeline nazire yazmıştır. Nâfiz'in, Muhammed Hüseyin Şehriyar'a ve Hekim Şemistan'a ithaf ettiği 2 gazeli de bulunmaktadır.

6.4. Azerbaycan Türkçesine Tercüme Ettiği Gazeller

Nâfiz, klasik şairlerin beğendiği gazellerini Farsçadan, Anadolu ve Çağatay Türkçesinden Azerbaycan Türkçesine çevirip okurlarına sunmuştur. *Divânında* Hâkânî-i Şirvânî'den 1, Hâfız-ı Şirâzî'den 1, Nevâî'den 10, Bâkî'den 1, Rıza Şah döneminde İran zindanlarında işkenceyle öldürülen Mirza Muhammed Ferruhi Yezdi'den (d.1888-ö.1939), (Bağrıaçık, 2020:122) 1 gazel olmakla toplam 14 gazeli Azerbaycan Türkçesine çevirmiştir. Şairin çevirdiği gazeller *Divânında* ayrı bir başlık altında yayımlanmıştır (Nâfiz, 2017: 560-574).

6.5. Nâfiz'in Gazellerine Yazılan Nazireler

Ağakerim Nâfiz'in gazellerine çağdaşları tarafından da nazireler yazılmıştır. Bundan başka şaire ithafen yazılmış gazeller de vardır. Nâfiz'e nazire olarak yazılan ilk gazel, Mehemed Biriyâ'nın *Amandı yazma könlü, yari-bivefaye gezel/Salar gezel yazani dibde bir belaye gezel* matlalı (7 beyit) şiiridir.

Kamil Serbendi'nin *Sus, ey bülbül, sükut eyle, bir an dur, gelme feryade/Senitari, mürüvvet gıl, gulag ver lehni-ustade* (6 beyit), Hafız Garalar'ın *Şad ol ki, könül, meclise gelmiş yine ustad/Yegin ki, eder bezmimizi "Şur" ile abad* matlalı (9 beyit) gazeli ve Eli Nâsir'in bu gazele yazdığı tahmis; Asım Nardaranî'nin *Yetir, ey name, özün Zabit ilen Şirvane/Körpü tek sal iki sahil işini sehmane* matlalıyla başlayan 25 beyitlik *Nâfiz Şirvânî'ye nameyi-eş'ar* başlıklı şiiri; Rüstem Tofig'in *Dem veren İsiyi-Meryem kimi var handa bu gün/O nefes galmadadır Azeribaycanda bu gün* (7 beyit) ve *Sübh açılıb, könül yine seyran içindedir/Her seyrdede bir ayrı cür imkan içindedir* matlalı (7 beyit) gazelleri Nâfiz'e nazire olarak yazılmıştır.

Dîvânda, Nâfiz'e nazire ve ithaf olarak yazılan toplam 7 gazel bulunmaktadır. Bu da şairin çağdaşları tarafından çok beğenilip takdir edildiğini göstermektedir.

SONUÇ

20. yüzyıl Azerbaycan edebiyatında yazılan dîvânlardan biri de *Ağakerim Nâfiz Şirvânî Dîvânı*dır. Klasik şiir ve klasik müziği iyi bilen Nâfiz, 16-17. yüzyıl klasik Türk şiirine hâkim olan dil ve üslubu 20. yüzyılda da koruyup devam ettirmiştir. O, klasik şiirde kullanılan mazmunları günümüz şartlarını ve yaşadığı bölgenin dil ve üslup özelliklerini de göz önünde bulundurarak yeniden cilalamış, kendi şiir bilgisinin ve kelime hazinesinin imkanlarıyla zenginleştirmiştir.

Herhangi bir üniversite eğitimi almamasına rağmen şiirlerinden hareketle Nâfiz'in ileri düzeyde aruz, klasik şiir ve klasik müzik bilgisine sahip olduğu görülmektedir. Klasik dönem şairleri gibi o da tahsilini şiir atölyelerinde, büyük şair ve sanatçıların, müzisyenlerin bulunduğu mahfillerde, onların sohbet ortamında tamamlamıştır.

Onun etkilendiği, nazire yazdığı ve şiirlerinden çeviri yaptığı şairler arasında çağının isyankâr ve mücadeleci ruhlu şairi Hâkânî-i Şirvânî, Ferruh-ı Yazdi, Nâmık Kemal vb. bulunmaktadır. Şiirlerinde zaman zaman hemşehrisi Hâkânî-i Şirvânî'nin çağına yönelik mücadelesinin, Seyyid Ezim Şirvânî ve Sâbir'in, Ehmed Ceferzade'nin mizahî ve eleştirel üslubunun tesiri hissolunmaktadır.

Ağakerim Nâfiz, çağının önemli gazel şairlerindedir. Sovyet döneminin zorlu yıllarında yetişmesine rağmen Kur'an-ı Kerim ve peygamberler tarihini, dinî-tasavvufî mazmun ve ifadeleri iyi bilen şair, şiirlerinde bu unsurları yerinde ve başarıyla kullanmıştır. *Dîvânı*nda kafiyesi, Arap alfabesindeki 28 harfin tamamıyla biten gazeller bulunmaktadır. Gazelleri muhteva yönünden daha çok aşıkane, tasavvufî, hikemî-didaktik ve satirik tarzda yazılmıştır.

Nâfiz, Sovyet dönemi şairi olmasına rağmen Türk-İslam dünyası ve coğrafyasıyla, bu coğrafyada yetişen klasik şairlerle ilgilenmiş, Orta Asya'dan Nevâî ve Lütî'nin, Anadolu'dan Muhibbî, Bâkî, Nâbî başta olmakla onlarca şairin eserlerini okumuş, onlara nazire ve tahmisler yazmıştır.

Nâfiz'in *Dîvânı* âdeta bir klasik müzik ansiklopedisidir. Burada hem klasik muğamlar hem de bu muğamları icra eden sanatçılarla ilgili yüzlerce beyit bulunmaktadır. Zengin bir hafızaya sahip olan şair, klasik şiir ve klasik müzikle ilgili bilgilerini, çeşitli programlarda, şiir-sanat gecelerinde bizzat icra ederek yetişmekte olan nesillere de aktarmaktadır. *Dîvân* şiirinin yaşatılması, bu şiirin önemli şekil ve mazmun özelliklerinin yaşatılması, temsilcilerinin tanıtılıp gelecek kuşaklara aktarılması yönünden *Nâfiz Dîvânı* kıymetli bir eserdir. Şairin hafızasındaki anı ve hatıraların, klasik kültürle ilgili bilgilerin bir an önce yazıya geçirilmesi Azerbaycan kültür ve medeniyetinin ve klasik şiirin devamı açısından oldukça önemlidir.

KAYNAKÇA

- AHUNDOV, İmran (2015). *Azerbaycan Muğamları*, Mütercim. Bakı.
- BAĞRIACIK, Yeşim IŞIK (2020). Meşrutiyet Dönemi İran Şiiri ve Şairleri, *Mavi Atlas*, 8(1)2020: 115 – 127. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1072437>. S.122 (E.T.: 15.10.2022).
- BAYRAM, Ömer (2005). *Azerbaycan Sahası Tezkireleri ve Seyyid Azim Şirvânî'nin Tezkiresi* (Dr. Tezi), Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eski Türk Edebiyatı Anabilim Dalı.
- BEDELBEYLİ, Efrasiyab (1969). *Musigi Lüğeti*, Bakı: Elm Neşriyatı,
- BEDELBEYLİ, Efrasiyab, *İzahlı Monografik Musigi Lüğeti: Tesnif:* <http://lugat.musigi-dunya.az/az/data.pl?id=1886&lang=az> (E.T.: 10.10.2022).
- BEDELBEYLİ, Efrasiyab, *İzahlı Monografik Musigi Lüğeti: Muğam, Muğamat:* http://lugat.musigi-dunya.az/az/azmt_az.pl?page=1&sym=19&razd=3 (E.T.: 10.10.2022).
- BİRİYA, Mehmed (2010). *Eserleri* (Haz. İslam Geribli), Bakı: Elm Neşriyatı.
- CEFERZADE, Ehmed (1972). *Şirvan Şairlerinin Seçilmiş Eserleri*, Bakı: Yy.
- CEFERZADE, Ehmed, Geniyev, Seyfeddin (1994). *Şirvan Şairleri*, Bakı: Yy.
- CEFERZADE, Ehmed (1996). *Şirvanın Kadın Şairleri*, Bakı: Yy.
- CEFERZADE, Ehmed, Geniyev, Seyfeddin., Alışov, Rafig., Resulov, Sarvan

- (1994). *Şamahı*, Bakı:Yy.
- CEFERYADE, Ehmed (2017). *Yaralı Könül* (Haz. Afag Ramazanova, Turan İbrahimov), Bakı: Elm ve Tehsil Neşriyatı.
- CEFERYADE, Ezize (1976). *Şirvanın  ç Şairi*, Bakı: Genclik Neşriyatı.
- DİLÇİN, Cem (1992). * rneklele Türk Şiir Bilgisi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ESGERLİ, Zaman (2005). *XIX Esr Azerbaycan Şeiri Antologiyası*, Bakı: Şerg-Gerb Neşriyatı.
- HACİBEYOV, Üzeyir (1985). *Azerbaycan Halg Musigisinin Esasları*, Bakı: Yazıcı Neşriyatı.
- HEYAL, Sona (2011). *Ağ İşığın Sorağıyla*, Bakı: “MBM”.
- HEYAL, Sona (2011). *Bakı G lzarının B lb lleri*, Bakı: “MBM”.
- HEYAL, Sona (2007). *Maştağa Edebi Mühiti ve Mir Celal*, Bakı: Nurlan Neşriyatı.
- HEYAL, Sona (2009). *Biz Azerbaycanlıyğ*, Bakı: “MBM”.
- HEYAL, Sona (2010). *Ey Fuzuli*, Bakı: “MBM”.
- HEYAL, Sona (2010). *Genc Gelem (Tezkire)*, Bakı: “MBM”.
- HEYAL, Sona (2011). *Nezireler, Tezminler, İthafılar*, Bakı: “MBM”.
- İBRAHİMOV, Turan (2017). *Ağakerim Nafiz Şirvani Divanı içinde* ( ns z ve inceleme), Bakı: Elm ve Tehsil. <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=vtls000631547>
- İSMAYILZADE, Cefer Remzi (1987). *Deyilen Söz yadigardır*, Bakı: Yazıcı Neşriyatı.
- İSMAYILZADE, Cefer Remzi (2019). *Deyilen Söz yadigardır* (Haz. ve son söz yazarı: Sona Heyal), Bakı: Ekoprint.
- MAHİR, Elemdar (2009). *K llyat*, Bakı: Adiloğlu Neşriyatı.
- MARC Loopuyt *Biyografisi*: [https://marcloopuyt.com/biographie/\(E.T.:15.10.2022\)](https://marcloopuyt.com/biographie/(E.T.:15.10.2022)).
- MEMMED, Nuru oğlu (1991). *Azerbaycan Gezelleri*, Bakı: Azernesr.
- NÂFİZ, Ağakerim İsrailbeyli (2010). *Ustadi-E'zem Mirze Mehemed Hesent Felekzade Şirvani*, Bakı: Nafta-Press Neşriyatı.
- NÂFİZ, Ağakerim Şirvani (2017). *Divan* (Hazırlayan ve  n Söz yazarı: Turan İbrahimov), Bakı: Elm ve Tehsil Neşriyatı. <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=vtls000631547>
- NÂFİZ, Ağakerim Şirvânî (2018). *Tercüme-yi h l*, Şairin elyazmasıyla.
- NÂFİZ, Ağakerim Şirvânî (22 Temmuz, 2022a). *Parvana Bayram Tarafından Gerçekleştiren Röportajın Ses Kaydı*, Azerbaycan: Bakı.
- NÂFİZ, Ağakerim Şirvânî (29 Temmuz, 2022b). *Turan İbrahimov Tarafından Gerçekleştiren Röportajın Ses Kaydı*, Azerbaycan: Bakı.

NEBİYEV, Bekir (2012). *Şamahı Torpağının Yetirdiği Büyük Azerbaycan Şairleri*, Bakı: Ozan Neşriyatı.

SABİR, Mirze Elekber (2004). *Hophopname*, II ciltte. Cilt II, Bakı: Şerg-Gerb Neşriyatı.

ŞUŞİNSKİ, Firidun (1985). *Azerbaycan Halg Musigiçileri*, Bakı: Yazıçı Neşriyatı.

TURUNÇ, Ahmet Serhat (2011). *Türkiye’de Tar Eğitiminde Görülen Problemler ve Çözüm Yolları*, (Sanatta Yeterlilik Tezi) İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Halk Müziği Anabilim Dalı.

VAHİD, Eliğa (2005). *Seçilmiş Eserleri*, Bakı: Lider Neşriyatı.

YILMAZ, Mehmet (1992). *Edebiyatımızda İslami Kaynaklı Sözler*, İstanbul: Enderun Kitabevi.

ALİ Şamil, “Mehemmed Bağırzade Biriya”:

<https://alishamil.tr.gg/M%26%23601%3Bh%26%23601%3Bmm%26%23601%3Bd-Ba%26%23287%3B%26%23305%3Brzad%26%23601%3B-Biriya.htm>
(E.T.: 10.10.2022).

AĞAKERİM Nafiz hakkında program: I-II-III. Bölümler:

<https://youtu.be/Ozn2ybn03S4>;

<https://youtu.be/g-D0I5S5NNo>;

<https://youtu.be/Dgr2IF7hYbU>

AĞAKERİM Nafiz (1997), “*Namelum Ses Filmi*”:

<https://youtu.be/GuWjrrKE4pE>

AĞAKERİM İsrailbeyli:

https://az.wikipedia.org/wiki/A%C4%9Fak%C9%99rim_%C4%B0srafilb%C9%99yli (E.T.: 05.10.2022).

Ek 1. Şair ve Müzisyen Ağakerim Nâfiz Şirvânî'nin Fotoğrafi

